

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Rapportage Verkenning Herinneringserfgoed

Erfgoed van betekenis

Verkendend onderzoek naar de relatie tussen onroerend erfgoed en de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland

Colofon

Erfgoed van betekenis

Verkenning Herinneringserfgoed; een verkennend onderzoek naar de relatie tussen onroerend erfgoed en de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland

Het projectteam van de Verkenning Herinneringserfgoed bestond uit:

Monique Eerden en René Wokke (projectleiders), Iris Contant, Henk Hoogeveen, Berthe Jongejan, Machteld Linssen, Wim van Meggelen, Dolf Muller, Nadine van Tijn en Ben de Vries.

Foto voorkant:

Het Mijnmuseum in Heerlen met een voormalig schachtgebouw van de Oranje Nassau I mijn. In 2011 werd hier de Europese Knappentag gehouden. Op deze bijeenkomst die elk jaar ergens in Europa wordt georganiseerd, eren mijnwerkers de koempels die bij hun werkzaamheden om het leven zijn gekomen. Ook worden herinneringen aan vroeger opgehaald. *Foto: Collectie www.demijnen.nl*

Opmaak: Xerox/OBT, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, april 2019

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

1	Samenvatting en conclusies	4
2	Inleiding	7
3	Begrippen en afbakening	8
4	Actualiteit en context	10
5	Bevindingen	12
5.1	Verhaal steeds belangrijker voor waardering erfgoed	12
5.2	Erfgoed heeft meerwaarde voor herinneringscultuur – en andersom	13
5.3	Instandhoudingsopgave verbreedt zich naar betekenis	13
5.4	Meerdere perspectieven en dynamiek	14
5.5	Samenwerking tussen erfgoeddisciplines	14
5.6	Goede en slechte herinneringen: van koesteren tot zelfreflectie	15
5.7	Betekenis rijksmonumenten onderbelicht	15
5.8	Verbinding met de Canon van Nederland	16
5.9	Geringe beschermingsopgave herinneringserfgoed	17
5.10	Omgang met beladen erfgoed	17
6	Rol overheid	19
7	Aanpak	21
7.1	Literatuurstudie	21
7.2	Gesprekken	21
7.3	Enquête	22
7.4	Europees perspectief	22
7.5	Analyse herdenkingstekens monumentenregister	22
7.6	(inter)departementale betrokkenheid	22
7.7	Herinneringserfgoed en de Canon	24
7.8	Samenhang andere verkenningen	24
	Bijlagen	25

1 Samenvatting en conclusies

Tijdens de parlementaire behandeling van de Erfgoedwet in 2016 heeft de minister van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (OCW) aangekondigd verkenningen uit te voeren, vooruitlopend op een mogelijk aanwijzingsprogramma voor rijksmonumenten. Dit voornemen is opgenomen in de Toelichting op de 'Beleidsregel Aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet' van 30 juni 2016.

Eind 2017 heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vier verkenningen in gang gezet. Eén van deze verkenningen richt zich op de relatie tussen onroerend erfgoed en de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland. Aanleiding om dit thema op te nemen in de verkenningen, waren vragen uit de samenleving om een object, gebouw of plek met name vanwege de herinneringswaarde aan te wijzen als rijksmonument, evenals actuele discussies over de beladen betekenis van en omgang met bestaande rijksmonumenten. Ook maatschappelijke discussies over het koloniale en slavernijverleden onderstrepen het belang van dit thema. De andere verkenningen richten zich op Militair erfgoed, Archeologie en Erfgoed van de periode na 1965.

De verkenning Herinneringserfgoed brengt de relatie tussen onroerend erfgoed en de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland in beeld. Het gaat daarbij om de vraag welke erfgoedwaarden van belang zijn, wat de (instandhoudings)opgave is, wat de rol van de minister van OCW is en kan zijn ten aanzien van behoud en zichtbaarheid en welk instrumentarium passend is.

Het Regeerakkoord (2017) en de beleidsnota 'Erfgoed Telt' (2018) vormen een belangrijk kader, waarin de aandacht uit gaat naar de sociale waarden van erfgoed, het belang van het verhaal van erfgoed en de toegankelijkheid van historische plaatsen in het land die het verhaal van onze geschiedenis vertellen. De regering vindt het belangrijk dat de kennis over onze gedeelde geschiedenis wordt vergroot en wil daartoe historische plaatsen die het verhaal van onze geschiedenis vertellen, beter zichtbaar en zo mogelijk toegankelijk maken.

In deze verkenning wordt de term herinneringserfgoed gebruikt. Dit zijn onroerende objecten, gebouwen en plekken in Nederland, die kunnen fungeren als fysieke dragers van herinneringen, omdat ze te relateren zijn aan belangrijke thema's, gebeurtenissen en personen in onze geschiedenis.

Voor het verkennend onderzoek is op basis van bureauonderzoek een notitie met een begripsafbakening en uitgangspunten opgesteld, getiteld 'Erfgoed om bij stil te staan'. Deze notitie diende als vertrekpunt voor de gesprekken die zijn gevoerd met diverse organisaties en personen, die betrokken zijn bij de herinnerings- en herdenkingscultuur en/of het erfgoedveld. Op pagina 21 en 22 is een lijst opgenomen met de geïnterviewden. Daarnaast is met een online enquête een bredere groep bevroegd. De enquête is ook verspreid onder de organisaties waarmee is gesproken, zodat verschillende meningen uit de achterban gehoord konden worden. Tot slot is een aantal deelstudies verricht, onder meer naar internationale casuïstiek van beladen erfgoed, naar de aanwezigheid van herdenkingstekens in het rijksmonumentenbestand en naar de relatie tussen onroerend erfgoed en de Canon van Nederland.

Conclusies

- Op basis van het verkennend onderzoek concludeert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dat **onroerend erfgoed een belangrijke drager van herinneringen** kan zijn. Dit is ook een belangrijke hoofdlijn van de beleidsnota Erfgoed Telt (2018) die in de looptijd van de verkenning is gepubliceerd. Herinneringserfgoed maakt het verleden tastbaar en beleefbaar en de bescherming en instandhouding ervan is daarom in potentie van meerwaarde voor de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland. Historische objecten, gebouwen en plekken bieden een authentieke plek om naar toe te gaan en het verhaal over het verleden te ervaren. Als de herinneringen het karakter hebben van een herdenking, zijn ze bovendien een belangrijke plek om samen te komen.
- **Herinneringserfgoed raakt aan actuele maatschappelijke opgaven.** In een tijd van globalisering en onzekerheid zoekt de samenleving naar ankers voor de eigen identiteit. Tegelijkertijd worden kritische vragen gesteld bij die identiteit en wordt gevraagd meer ruimte te creëren in ons culturele geheugen voor herinneringen die schuren en tot op de dag van vandaag pijn doen. De vraag welk erfgoed tot herinneringserfgoed kan worden gerekend, is volgend op die maatschappelijke discussie, maar dekt wel de volle breedte: van erfgoed dat **refereert aan successen in ons verleden tot beladen aspecten waar we vandaag de dag niet (meer) trots op zijn**. Eenzijdig aandacht voor alleen één van beide kanten van het spectrum kan polariserend werken.

- In de online enquête is gevraagd welke onderwerpen, gebeurtenissen of personen deel uitmaken van de nationale en regionale herinnerings- en herdenkingscultuur. **De meest genoemde thema's zijn de Tweede Wereldoorlog, de herdenkingen op 4 en 5 mei, het slavernij-verleden, antisemitisme/ Jodenvervolging en het koloniaal verleden.** Naast deze hoofdthema's wordt ook een groot aantal andere thema's genoemd, van de Romeinen in Nederland, Karel de Grote en de Tachtigjarige Oorlog, de komst van Molukkers naar Nederland, tot WK voetbal en de mijnbouwgeschiedenis.
  - De herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland bestaat bij de gratie van de wil en wens van de samenleving om te herinneren en te herdenken. **Het initiatief ligt in Nederland primair bij de samenleving.** Maar de overheid is in de ogen van geïnterviewden en respondenten niet afwezig. Zij vragen om een actieve betrokkenheid van de overheid en onderscheiden daarbij twee rollen: **in de eerste rol neemt de overheid regie wanneer belangrijke lessen uit de geschiedenis vergeten dreigen te worden, of wanneer wat algemeen wordt beschouwd als de waarheid geweld wordt aangedaan.** Dit betreft vooral beladen aspecten van onze geschiedenis. **In de tweede rol is de overheid faciliterend en stimulerend aan initiatieven in de samenleving,** bijvoorbeeld met een financiële bijdrage, of door informatie te ontsluiten en kennis te ontwikkelen.
  - De respondenten van de enquête vinden het vanzelfsprekend dat **de overheid zorg draagt voor de fysieke bescherming** van belangrijk herinneringserfgoed. 93% vindt het belangrijk dat de genoemde plekken beschermd zijn als rijksmonument, gemeentelijk monument of anderszins. **Met een beschermingsmaatregel wordt bovendien benadrukt dat de herinnering en/of herdenking waarnaar het erfgoed verwijst van belang is,** omdat het deel uitmaakt van het collectieve geheugen. Dit sluit aan bij de trend in de waardering van onroerend erfgoed die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed signaleert in recente aanwijzingsprogramma's: binnen het bestaande waarderingkader wordt de laatste jaren meer gewicht toegekend aan de herinneringswaarde. Als een potentieel monument van grote waarde is vanwege zijn herinneringswaarde, dan hoeft er niet ook sprake te zijn van zeer hoge kunst- en architectuurhistorische waarde of authenticiteit van het materiaal. Voorbeelden van dergelijke aanwijzingen zijn de Molukse kerk in Appingedam, en de caissons die bij de watersnoodramp in 1953 zijn afgezonken bij Ouwerkerk om een gat in de dijk te dichten.
  - Een belangrijke conclusie in deze verkenning is daarbij dat er **geen omvangrijke beschermingsopgave is voor herinneringserfgoed van nationale betekenis.** Enkele uitzonderingen daargelaten heeft het merendeel van de plekken die worden genoemd in de gesprekken en enquête reeds de status van rijksmonument, of is op andere wijze beschermd.
  - Een fysieke bescherming alléén, blijkt echter ontoereikend; het vormt slechts een deel van het antwoord op vragen uit de samenleving. De geïnterviewden en respondenten (83%) willen dat **de overheid ook stimuleert dat het verhalende vermogen van belangrijk herinneringserfgoed daadwerkelijk wordt ingezet om het verhaal van Nederland over te brengen.** Dat dit een genuanceerd verhaal is, dat vanuit **meerdere perspectieven** verteld kan worden, staat buiten kijf. Er is nu eenmaal nuance in de geschiedenis. Indien een bepaald perspectief wordt benadrukt, vragen respondenten met name aandacht voor de slachtoffers van historische gebeurtenissen, maar soms ook voor 'het succesverhaal van de witte Nederlandse geschiedenis'
- De omgang met en betekenisgeving van beladen erfgoed ligt gevoelig. Uit de adviespraktijk van de RCE en uit bestudering van casuïstiek in Europa blijkt dat er onder overheden en erfgoedzorgers behoefte is aan meer informatie over mogelijke strategieën over de omgang met dit erfgoed, evenals kennisdeling hierover met andere erfgoed domeinen, zoals het roerend en immaterieel erfgoed.
- Onroerend erfgoed kan zoals eerder aangegeven, van meerwaarde zijn voor de herinnerings- en herdenkingscultuur, en ook omgekeerd is er een meerwaarde. Het actief uitdragen van de verhalen die verbonden zijn aan een monument, draagt bij aan het draagvlak voor bescherming en instandhouding van onroerend erfgoed. **De meerwaarde komt nu echter onvoldoende tot zijn recht.** 89% van de respondenten geeft aan dat extra aandacht nodig is in de vorm van kennisontwikkeling en educatie, het vertellen van het verhaal van de plek, het publiek en fysiek toegankelijk maken en het markeren ervan (met borden, tentoonstellingen, etc.).
- Herinneringserfgoed is nu niet als zodanig herkenbaar in het rijksmonumentenregister. De omschrijving beperkt zich meestal tot een visuele beschrijving ter identificatie van het object: 'pand met lijstgevel'. De betekenis van de monumenten is waarschijnlijk mede daardoor onbekend en wordt niet actief uitgedragen.

Hierdoor worden mogelijk kansen gemist. Initiatieven als *Mapping Slavery*, *Black Heritage Tour*, *Liberation Route* en *Struikelstenen* spelen in op de vraag naar de rol van onroerend erfgoed als verhalenverteller.

- Niet alleen onroerend erfgoed kan de herinnerings- en herdenkingscultuur ondersteunen. Ook een schilderij, het journaal van jaren terug, of een oude akte vertelt een deel van een verhaal. Een belangrijke ontwikkeling is dan ook **de toenemende samenwerking tussen erfgoed-disciplines en de beschikbaarstelling van hun bronnen**. De verhalen an sich en hun vertellers zijn hierbij gebaat. Een initiatief als *Oorlogsbronnen* laat zien dat door een combinatie van verschillende historische herinneringsdragers zoals geluid- en beeldmateriaal en archiefstukken, een herinnering op meerdere manieren kan worden opgeroepen en van context voorzien.

Vervolg

De voorliggende rapportage geeft aan wat de belangrijkste bevindingen zijn van het onderzoek dat door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is uitgevoerd in het kader van de Verkenning Herinneringserfgoed. In samenhang met de uitkomsten van de verkenningen naar de andere drie genoemde erfgoedthema's wordt hier een beleidsreactie op geformuleerd.

Het waterloopkundig laboratorium in het Waterloopbos in de Noordoostpolder waar ingenieurs tussen 1951 en 1996 modellen bouwden van waterwerken. Met deze golfbak werd de invloed getest van golven op dijken en op een grindstrand. De Golfbak legde een basis voor de Deltawerken en andere waterstaatkundige projecten. In dit 'laboratorium' is een groot deel van de waterkundige kennis ontwikkeld die Nederland nog steeds exporteert. Foto: Fotografie Freddy Schinkel

Tijdens de parlementaire behandeling van de Erfgoedwet is door de minister van OCW aangekondigd verkenningen uit te voeren vooruitlopend op een mogelijk aanwijzingsprogramma voor rijksmonumenten. Een van de thema's waarnaar onderzoek wordt gedaan, is herinneringserfgoed. De verkenning Herinneringserfgoed brengt de relatie tussen onroerend erfgoed en de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland in beeld. Het gaat daarbij om de vraag welke erfgoedwaarden van belang zijn, wat de (instandhoudings)opgave is, wat de rol van de minister van OCW is en kan zijn ten aanzien van behoud en zichtbaarheid en welk instrumentarium passend is.

Aanleiding voor de verkenning waren vragen uit de samenleving om onroerend erfgoed met name vanwege de herinneringswaarde aan te wijzen als rijksmonument. Dit betrof bijvoorbeeld de Muur van Mussert, het gebied waar de treinkaping bij De Punt plaatsvond en de

veilinghal in Blokker waar de Beatles hebben opgetreden. Ook werden vraagtekens geplaatst bij de aanwijzing of bij de bestaande status van erfgoed omdat dit erfgoed herinnert aan beladen aspecten van onze geschiedenis. Dit betrof bijvoorbeeld een grafmonument met nationaal-socialistische signatuur in Roermond en een standbeeld van een missionaris in Tilburg.

In februari 2018 zijn de eerste bevindingen van deze verkenning voorgelegd aan de minister van OCW met een voorstel voor een vervolg. Bij de verdere uitwerking van de verkenning is ingezet op betekenisgeving in aanvulling op het fysieke behoud van erfgoed. Dit sluit aan op het Regeerakkoord (2017), de brief Cultuur in een open samenleving (2018) en Erfgoed Telt (2018) waarin de aandacht uit gaat naar de sociale waarden van erfgoed, het belang van het verhaal van erfgoed en de toegankelijkheid van historische plaatsen in het land die het verhaal van onze geschiedenis vertellen.

3 Begrippen en afbakening

Wat wordt onder onroerend herinneringserfgoed verstaan in het kader van deze verkenning? Welke begrippen worden er gebruikt? En hoe verhoudt onroerend herinneringserfgoed zich tot andere erfgoed domeinen?

Herinneren en herdenken

Ten behoeve van het verkennend onderzoek zijn de verschillende begrippen rond herinneringserfgoed ingekaderd. Een uitwerking hiervan is opgenomen in de notitie 'Erfgoed om bij stil te staan' (bijlage 2). Als hoofdlijn wordt een onderscheid gemaakt tussen geschiedenis, herinneren en herdenken. Geschiedenis is het geheel van gebeurtenissen die in het verleden hebben plaatsgevonden. Herinneren betekent dat individuele personen, afzonderlijke groepen en gemeenschappen, zich de sporen van het verleden toe-eigenen en ze zo tot hun eigen, geleefde geschiedenis maken. Herinneringen kunnen vaak gekoppeld worden aan fysieke plekken die betekenis hebben gekregen vanuit een historisch thema, gebeurtenis of persoon en zodoende fungeren als herinneringsdrager. Zoals een tijdens de beeldenstorm beschadigde beeldengroep in

de Utrechtse Domkerk en de militaire linie bij Groenlo uit de Tachtigjarige Oorlog.

Het begrip herdenken kan worden gezien als een verbijzondering van herinneren. Herdenken betreft een beperkt gedeelte van wat wij ons (willen) herinneren. Ook bij herdenken is er een hechte relatie met fysieke plekken. Deze plekken zijn verbonden met de gebeurtenis of persoon die wordt herdacht, en/of hebben betekenis gekregen vanuit een traditie van herdenken. De Waalsdorpervlakte bijvoorbeeld, heeft een historische betekenis als plaats waar meer dan 250 mensen zijn omgebracht door de Duitse bezetter, én als plaats waar al generaties lang mensen samenkomen om slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog te herdenken. De plek van samenkomen van een herdenking of de gezamenlijke wens om de gedachte aan een gebeurtenis of persoon levend te houden, wordt vaak benadrukt door een gedenkteken.

De relatie tussen herinneren en/of herdenken enerzijds en betekenisvol onroerend erfgoed anderzijds is bij uitstek het domein van de erfgoedzorg.

In de kapel van bisschop Jan van Arkel in de Utrechtse Domkerk komt het verhaal van de beeldenstorm tot leven. De beeldengroep 'Sint Anna te Drieën' is zwaar beschadigd. Alle figuren zijn onthoofd. De Utrechtse Domkerk ontsnapte in eerste instantie aan de woede van de protestanten, maar moest er in 1580 toch aan geloven. Foto: Ruud van Capelleveen

Verhalende en herinneringswaarde

In de verkenning worden daarnaast de begrippen herinneringswaarde en verhalend vermogen gebruikt. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hanteert voor de waardstelling van onroerend erfgoed verschillende criteria. Voor gebouwd erfgoed zijn dit: de cultuurhistorische waarde, de architectuur- en kunsthistorische waarde, de situationele en ensemblewaarde, de gaafheid en herkenbaarheid en tot slot de zeldzaamheid. De cultuurhistorische waarde houdt in dat een object of gebouw naar oordeel van de expert een bijzondere uitdrukking is van een culturele, sociaal-economische, bestuurlijke, beleidsmatige, geestelijke, technologische, landschapelijke, geografische of andere ontwikkeling. Én/of dat het van belang is vanwege de herinneringswaarde. Bij herinneringswaarde is er sprake van een meer collectieve waardering: niet zozeer de expert, maar de samenleving hecht waarde aan een fysiek object of plek als herinneringsdrager. Herinneringswaarde komt derhalve voort uit de herdenkings- en herinneringscultuur.

Het begrip verhalend vermogen wordt gebruikt om aan te geven dat onroerend erfgoed dienend kan zijn aan de herdenkings- en herinneringscultuur. Het gaat om het vermogen om een belangrijke ontwikkeling of gebeurtenis uit het verleden voorstelbaar te maken, of het leven van een belangrijke historische persoon invoelbaar te maken aan de hand van onroerend erfgoed.

Herinneringserfgoed in relatie tot immaterieel erfgoed

Bij herinneringserfgoed gaat het in de verkenning om onroerende objecten, gebouwen en plekken in Nederland waar historische verhalen aan verbonden zijn. Immaterieel erfgoed omvat de culturele gebruiken, sociale praktijken, verhalen, en ambachtelijke vaardigheden die groepen mensen met elkaar beoefenen en die

van generatie op generatie worden doorgegeven. Deze praktijken kunnen zich afspelen bij herinneringserfgoed en op die wijze bijdragen aan de herinneringswaarde van een locatie. Ook kan de omgang met onroerend erfgoed van invloed zijn op het al of niet gepast kunnen uitoefenen van gebruiken en praktijken. Rekening houden met deze relatie is daarom van belang. Beleid voor en behoud van immaterieel erfgoed valt echter buiten de scope van deze verkenning.

Beladen erfgoed

Onroerend erfgoed is een bron van trots, maar herinnert soms ook aan de donkere kanten van onze geschiedenis. Dit beladen erfgoed kan uiteenlopende emoties oproepen. Een deel van de samenleving herkent zich bijvoorbeeld niet in een bepaalde weergave van het verleden, of vindt dat een bepaalde invalshoek te veel of op een verkeerde manier wordt benadrukt. Soms is er sprake van onopgeloste kwesties uit het verleden die nog steeds doorwerken in het heden.

Gedeeld erfgoed met andere landen

De verkenning focust op onroerend erfgoed in Nederland dat van belang is voor de herdenkings- en herinneringscultuur in Nederland. Nederlands erfgoed buiten Nederland valt buiten de scope van de verkenning.

Nederland deelt haar geschiedenis ook met andere landen. In Nederland bevindt zich onroerend erfgoed dat is gerelateerd aan de historische relaties van Nederland met andere landen. Tegelijkertijd is er in andere landen onroerend erfgoed dat is gerelateerd aan de gedeelde geschiedenis met Nederland. De uitvoering van rijksbeleid ten aanzien van dit gedeeld erfgoed is onder meer belegd in het rijksbrede Gedeeld Cultureel Erfgoed Programma.

4 Actualiteit en context

Het onderwerp herinneringserfgoed staat in de politieke belangstelling. In het Regeerakkoord staat dat de regering wil investeren in het toegankelijk maken van historische plaatsen in Nederland die het verhaal van onze geschiedenis vertellen. De Tweede Kamer heeft het afgelopen jaar vragen gesteld over de instandhouding van Joods religieus erfgoed, erfgoed van WOII in het algemeen, de dreigende sloop van de Muur van Mussert in Lunteren en de verkoop van de bunker van Seyss Inquart in Wassenaar in het bijzonder.

De Raad voor Cultuur signaleert in haar adviezen in 2004 en 2017 dat de thema's Tweede Wereldoorlog, geschiedenis van het kolonialisme en het slavernijverleden extra aandacht behoeven in het (aanwijzings)beleid. Daarnaast wordt geconstateerd dat objecten, gebeurtenissen en historische figuren die eerder een reden waren voor nationale trots, in een later stadium de aanleiding kunnen vormen voor schaamte en excuses. In de beleidsnota *Erfgoed Telt* (2018) is de sociale en verbindende waarde van erfgoed een belangrijk speerpunt.

Herinneringserfgoed is regelmatig in het nieuws.

Op lokaal niveau maakt men zich sterk voor behoud van gebouwen en objecten die in onbruik zijn geraakt, maar hen dierbaar zijn omdat ze de lokale geschiedenis representeren. Steeds vaker maakt de geschiedenis deel uit van het lokale of regionale 'merk'. Zo liepen in Dordrecht de gemoederen hoog op toen de Prins Willem de Eerste Herinneringsstichting een standbeeld wilde plaatsen van Willem van Oranje. Kern van het betoog van de tegenstanders: een standbeeld van een Oranjetelg past niet in de stad van de gebroeders Johannes en Cornelis de Witt. Zij werden in 1672 op gruwelijke wijze vermoord door Oranjegezinden: aanhangers van Willem III, achterkleinzoon van Willem van Oranje.

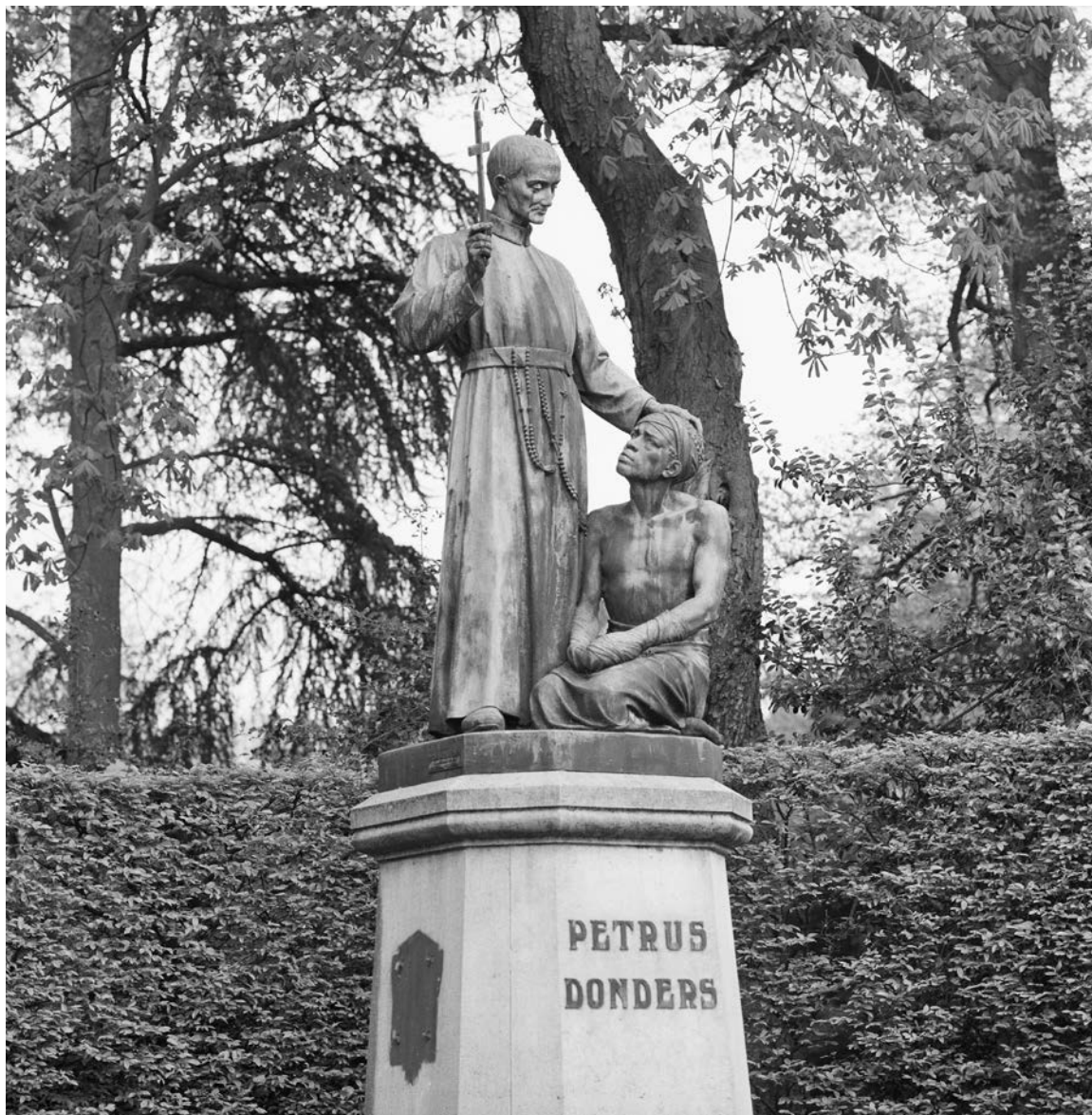
Beladen erfgoed in Europees perspectief

Nederland is niet het enige land dat worstelt met erfgoed dat herinnert aan beladen onderwerpen. In Europese landen die kolonies bezaten en/of bezet waren door nazi-Duitsland, is slavernij, (de)kolonisatie en collaboratie tijdens WOII een actueel thema. Breed in Europa wordt het culturele geheugen op de proef gesteld.

De beeldvorming over helden uit het koloniale verleden wordt bijgesteld, of het nu om Jan Pieterszoon Coen of generaal Van Heutsz gaat in Nederland, of Edward Colston in Groot-Brittannië of Koning Leopold II in België (zie bijlage 5, 'Beladen erfgoed in een Europese context').

De groeiende aandacht voor erfgoed van WOII, waaronder ook dat van de Duitse bezetter en collaborerende Nederlandse landgenoten, is een manier om een waarschuwing af te geven voor de toekomst. Zeker nu ooggetuigen van de Holocaust bijna allemaal overleden zijn en hun kinderen op hoge leeftijd zijn, worden andere manieren gezocht om hun getuigenissen door te geven aan toekomstige generaties. Fascisme en nationaalsocialisme waren in de jaren '30 onlosmakelijk verbonden met het Europese politieke landschap. Ook in andere landen is er nog erfgoed dat hiervan getuigt. Het NSB-complex De Goudsberg in Lunteren, met de muur van Mussert, is qua functie en vorm te vergelijken met de Thingstätte van Heidelberg, de Ekeberg in Oslo of Kesterheide in Vlaanderen.

De omgang met beladen erfgoed is in de afgelopen jaren uitgegroeid tot een Europees en zelfs mondiaal thema. Niet voor niets kreeg Kamp Westerbork in 2014 het Europees Erfgoedlabel, stond de maand september tijdens het Europese Jaar van het Erfgoed (2018) in het teken van beladen erfgoed en publiceerde het World Heritage Centre van UNESCO een studie onder de titel 'Interpretation of sites of memory' (2018).

Het beeld van missionaris Peerke Donders in Tilburg, een rijksmonument, werd het middelpunt van een polemiek. Het beeld, dat de missie en zorg voor leprozen wil uitbeelden, wordt geassocieerd met de onderdrukking van de tot slaaf gemaakte bewoners van Suriname. Foto: RCE/P. van Galen

5 Bevindingen

Voor de verkenning Herinneringserfgoed is bureau-onderzoek uitgevoerd, waaronder een literatuurstudie, een inventarisatie van Europese casuïstiek van beladen erfgoed, een analyse van herdenkingstekens in het monumentenbestand, een onderzoek naar de relatie tussen de Canon van Nederland en het rijksmonumentenbestand, en een verkenning naar de betrokkenheid van andere departementen bij de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland. Daarnaast heeft een externe consultatie plaatsgevonden. Hiervoor zijn gesprekken gevoerd met belangrijke stakeholders en is een enquête uitgezet. Zie ook de paragraaf 7 'Aanpak'.

Het bureauonderzoek en de externe consultatie leiden tot de volgende tien bevindingen.

5.1 Verhaal steeds belangrijker voor waardering erfgoed

In de erfgoedzorg heeft zich de afgelopen jaren een accentverschuiving voorgedaan. In de waardering van onroerend erfgoed wordt steeds meer belang toegekend aan de herinneringswaarde en het verhalend vermogen.

Dit blijkt ook uit de externe consultatie. De verkenning Herinneringserfgoed benoemt deze verschuiving en duidt deze als een positieve ontwikkeling die leidt tot een grotere en bredere betrokkenheid bij erfgoed vanuit de samenleving.

Sinds de jaren zestig heeft de rijksoverheid circa 63.000 objecten en gebouwen aangewezen als rijksmonument. Dit gebeurde op grond van wettelijke criteria: schoonheid, betekenis voor de wetenschap en cultuurhistorische waarde. Ouderdom en architectuurhistorische waarde wogen zwaar. Zelden speelde de herinneringswaarde, een aspect van de cultuurhistorische waarde, een prominente rol (bijlage 6 Waarderingscriteria bouwkunst). In de laatste aanwijzingsprogramma's van de Wederopbouw werd de herinneringswaarde echter steeds belangrijker. De Molukse kerk in Appingedam is toen bijvoorbeeld aangewezen. Deze sobere kerk uit 1960, zonder hoge kunst- en architectuurhistorische waarde, symboliseert de bijzondere omstandigheden waarin de Molukkers destijds verkeerden: tussen het verlangen om terug te keren naar hun vaderland en de groeiende realiteit van een permanent verblijf. Ook het

Jaarlijks herdenkingsfestival Bridge to Liberation Experience bij de John Frostbrug in Arnhem ter herdenking van de Slag om Arnhem in september 1944. De brug is o.a. vanwege de herinneringswaarde beschermd als rijksmonument. Foto: René Knoop

beeld van Zadkine in Rotterdam is toen aangewezen onder andere vanwege de herinnering aan de verwoesting van de stad Rotterdam.

5.2 Erfgoed heeft meerwaarde voor herinneringscultuur – en andersom

Onroerend erfgoed is een belangrijke drager en trigger van herinneringen. Met zijn verhalende waarde kan het een bijdrage leveren aan de herinneringscultuur in Nederland. Historische objecten, gebouwen en plekken bieden een authentieke plek om naar toe te gaan en het verhaal over het verleden te ervaren. Ze zijn daardoor een belangrijke aanvulling op de geschreven historie, geschiedenisonderwijs, museale collecties, archieven, tradities, gebruiken en rituelen. Deze meerwaarde wordt nadrukkelijk benoemd door gesprekspartners in de externe gesprekken die zijn gevoerd (zie ook hoofdstuk 7 'Aanpak'), en bevestigd door de uitkomsten van de enquête die is uitgezet in het kader van de verkenning (zie bijlage). Als de herinnering het karakter heeft van een herdenking, zijn ze bovendien een belangrijke plek om samen te komen.

Vice versa heeft de herinneringscultuur ook een meerwaarde voor het onroerend erfgoed. De verhalen geven de objecten, gebouwen en plekken meer diepgang. Daardoor groeit het bewustzijn van de betekenis van de plek en daarmee het draagvlak voor behoud van het erfgoed en een respectvolle omgang ermee.

Een voorbeeld is de John Frostbrug in Arnhem, die herinnert aan de mislukte operatie Market Garden. Elk jaar in september wordt bij dit rijksmonument de Slag om Arnhem in september 1944 herdacht. De brug staat inmiddels symbool voor bevrijding, vrijheid en verbinding: het gezamenlijk vieren van vrijheid waarbij oorlogsgebeurtenissen uit verschillende perspectieven worden belicht.

5.3 Instandhoudingsopgave verbreedt zich naar betekenis

In vrijwel alle gesprekken die zijn gevoerd, is aangegeven dat voor herinneringserfgoed de traditionele monumentenbescherming niet volstaat. Bij herinneringserfgoed gaat het niet alleen om instandhouding van de materie, van stenen, maar vooral ook van de betekenis.

Onder een speeltuin in de Arnhemse wijk Klarendal bevindt zich een ondergrondse bunker met een telefooncentrale uit de Koude Oorlog. De centrale moest er voor zorgen dat de verbindingen tussen de belangrijkste Nederlanders ook in geval van een nucleaire aanval in stand bleven. Vrijwilligers van de Stichting NCO Arnhem & Nationaal Noodnet hebben de bunker opnieuw ingericht, inclusief alle slaapvertrekken en de ziekenboeg, en geven er rondleidingen. Foto: Dennis van Zuijlekom

Het verhaal van het monument moet worden verteld. Herinneringserfgoed is erfgoed om bij stil te staan. Op dit moment echter lopen mensen vaak onbedoeld aan dit erfgoed voorbij omdat het als zodanig niet herkenbaar is.

De samenleving ontplooit zelf al veel initiatieven om monumenten met verhalen te verbinden. Er is een toename van thematische routes langs historische plaatsen, zoals lokale gildewandelingen, Koloniaal Erfgoed te Voet en Liberation Route Europa en er vinden digitale inventarisaties plaats, zoals Mapping Slavery met daaraan gekoppeld 'walking tours' in Amsterdam, Utrecht, Den Haag, Haarlem en Groningen. Uit de externe consultatie blijkt dat geïnterviewden en respondenten van de enquête willen dat de overheid het belang om het verhaal bij het monument te vertellen ondersteunt. De overheid zou bovendien zelf hiertoe het initiatief moeten nemen als de samenleving het laat afweten en belangrijke herinneringen vergeten dreigen te worden of wanneer wat algemeen wordt beschouwd als de waarheid geweld wordt aangedaan.

De betrokkenheid van de rijksoverheid krijgt al een invulling binnen het Programma Historisch Democratisch Bewustzijn van OCW dat zich richt op het vergroten van de zichtbaarheid en toegankelijkheid van historische plekken en op de bewustwording van het slavernijverleden, waarbij ook de samenhang met koloniaal erfgoed, de Canon en Gedeeld Cultureel Erfgoed van belang is. Het gaat in het programma om het verhaal van het erfgoed en het bieden van verschillende perspectieven daar op. De minister van OCW onderzoekt daarnaast momenteel of Nederland het Verdrag van Faro (Raad van Europa, 2005) kan ratificeren en op welke manier het verdrag geïmplementeerd kan worden. Uitgangspunt van dit verdrag is de betrokkenheid van mensen bij cultureel erfgoed en de waarde van erfgoed voor de samenleving. Binnen het Faro-programma worden proefprojecten uitgevoerd. Daarin wordt geëxperimenteerd met de Faro-principes zoals het werken met een breed erfgoed-concept, erfgoedgemeenschappen en bottom-up werkmethoden. Dit biedt mogelijkheden voor initiatieven uit de samenleving. Het verdrag van Faro plaatst erfgoed in een maatschappelijke context en als onderdeel van een ontwikkelings- of transformatieproces.

5.4 Meerdere perspectieven en dynamiek

Als het gaat om betekenisgeving zijn belangrijke aandachtspunten de veelheid aan betekenissen die aan herinneringserfgoed kunnen worden toegekend en het veranderlijke karakter daarvan. De Amsterdamse grachtengordel was altijd hét toonbeeld van het succes van Nederlands koopmanschap in de Gouden Eeuw.

Dit positieve beeld wordt recentelijk genuanceerd door mensen die stellen dat de rijkdom niet alleen is verdiend met de handel in nootmuskaat en peper, maar ook met de slavenhandel en het werk van slaven op de plantages. Leidt deze discussie op termijn tot bijstelling van de betekenis die wordt toegekend aan de Amsterdamse grachtengordel (Werelderfgoed)? Het veranderlijke karakter van de herinneringscultuur maakt duidelijk dat er zowel aandacht moet zijn voor de fysieke bescherming van het erfgoed, als voor de betekenisgeving ervan.

5.5 Samenwerking tussen erfgoeddisciplines

Kennis die betekenisgeving aan onroerend erfgoed ondersteunt is te vinden bij een groot aantal instanties, zoals de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Nationaal Archief, Instituut voor Beeld en Geluid, Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, het NIOD, musea e.a. Een belangrijke ontwikkeling is de toenemende samenwerking tussen erfgoeddisciplines en -organisaties en de beschikbaarstelling van hun informatiebronnen. Deze samenwerking draagt ertoe bij dat verhalen over de geschiedenis verrijkt worden met roerend en onroerend erfgoed, met materieel en immaterieel erfgoed; met gebouwen, filmbeelden, archiefmateriaal, etc.

Een mooi voorbeeld hiervan is het netwerk Oorlogsbronnen dat op een website verschillende bronnen samenbrengt rond thema's als oorlogsslachtoffers, bevrijding en pers. Een ander bijzonder, lokaal initiatief is de gemeente Breda die een museaal collectieplan met hulp van de RCE heeft omgevormd naar een stedelijke erfgoedbiografie rond de belangrijkste gebeurtenissen in

Het Netwerk Oorlogsbronnen heeft een collectieportal opgezet voor de ontsluiting van informatiebronnen over WOII die in beheer zijn van 430 instellingen in Nederland. Op de website (www.oorlogsbronnen.nl) wordt informatie uit de verschillende bronnen ook rond thema's bij elkaar gebracht, zoals bv over de concentratie- en internerings- en werkkampen in Europa en Azië.

de stadsgeschiedenis. In deze biografie worden de erfgoeddomeinen (museumcollecties, archeologie, stadsarchief, monumenten, landschap en immaterieel erfgoed) met elkaar verbonden door zogeheten verdichtingspunten/ historische verhaallijnen te benoemen. Bij het opstellen van de biografie zijn talloze lokale initiatieven betrokken. Ook het project Zeeuwse ankers, in Zeeland en het erfgoedportal van de erfgoedpartners in Zutphen zijn hier voorbeelden van. Deze integrale benadering van het erfgoed biedt veel mogelijkheden voor het ontwikkelen van een erfgoedvisie, inbedding in de omgevingsvisie, citymarketing/branding en sluit aan bij het Cultuurbeleid 2021-2024.

5.6 Goede en slechte herinneringen: van koesteren tot zelfreflectie

In de enquête is onderzocht welke herinneringen en verhalen de samenleving in ieder geval van belang vindt en welke historische plaatsen daarbij horen. WOII, slavernij, antisemitisme en jodenvervolging en koloniaal verleden zijn de vier meest genoemde thema's. Dit zijn ook thema's die het maatschappelijk debat op dit moment domineren. Naast de vier meest genoemde thema's was er nog een grote diversiteit aan andere thema's zoals de Romeinen in Nederland, Karel de Grote, Tachtigjarige Oorlog, VOC-tijd/Gouden Eeuw, Eerste Wereldoorlog, eerste vliegtuigen over Nederland, Watersnoodramp van '53, emancipatie, Reformatie, vervolging Roma en Sinti, Prinsjesdag, WK voetbal, komst Molukkers, vluchtelingen/asielzoekers, Indië-herdenking, ontpoldering, Gerrit Rietveld, onafhankelijkheid Suriname, Februaristaking, verlening stadsrechten, Vikingen, stadsuitleg, stormramp Borculo, Sinterklaas, Koude Oorlog, Afsluitdijk, mijnbouwgeschiedenis, etc, etc.

Aandacht voor beladen erfgoed vanuit de overheid wordt gezien en gewaardeerd als een vorm van erkenning. Daarmee erkent de rijksoverheid het belang van een thema of gebeurtenis, de herinnering daaraan en de getuigenis die het onroerende erfgoed hiervan geeft. Om ervoor te zorgen dat ook het beladen erfgoed beter zichtbaar en toegankelijk wordt, heeft de minister van OCW het Mondriaan Fonds gevraagd een regeling op te stellen, waarvoor € 1 miljoen beschikbaar is gesteld. Dit zichtbaar en toegankelijk maken draagt bij aan de verwerking van het verleden en creëert ruimte voor verbinding. Eenzijdige aandacht voor alléén beladen erfgoed echter, roept irritatie op bij andere groepen in de samenleving en kan daardoor juist polariserend werken. Ook dit signaal komt duidelijk uit de externe consultatie naar voren.

De Plompetoren in Zeeland, aan de voet van de nieuwe dijk, vertelt op eigen wijze over de eeuwige strijd tegen het water. Als enige bleef hij staan nadat de rest van het dorp Koudekerke in de 16e eeuw in de golven verdween. Natuurmonumenten heeft een informatiecentrum in gevestigd over de geschiedenis, legenden en natuur van de streek. Foto's: *Hollandse Hoogte/Jurjen Drenth en DagjeWeg.NL/Grytsje Anna Pietersma*

Het is daarom zaak de juiste balans te vinden in beleid en maatregelen, waarin aandacht is voor herinnerings-erfgoed dat de Nederlandse geschiedenis in zijn geheel ondersteunt; van successen tot aspecten waar we vandaag de dag niet (meer) trots op zijn.

5.7 Betekenis rijksmonumenten onderbelicht

Veel rijksmonumenten die kunnen fungeren als herinneringsdrager, zijn nu niet als zodanig herkenbaar in het monumentenregister. De omschrijving van rijksmonumenten in het rijksmonumentenregister is bedoeld ter identificatie van het monument en beperkt zich daarom in de meeste gevallen tot een visuele beschrijving: 'pand met lijstgevel'. Zo draagt de boerderij waar prinses Wilhelmina van Pruisen in 1787 werd ondergebracht na haar aanhouding door de patriotten nog steeds de naam Prinsessenboerderij, maar wordt deze informatie nu niet aangeboden.

Een voorbeeld van hoe aanvullende informatie kan worden verstrekt, is de online database MASS; Maritieme Stepping Stones, een initiatief van de RCE in samenwerking met erfgoedprofessionals en vrijwilligers. Hierin zijn alle vindplaatsen van Nederlands maritiem erfgoed in kaart gebracht en wordt het verhaal van de vindplaats verteld. Daarnaast worden ook andere bronnen ontsloten, zoals kaartmateriaal, foto's, documenten, tekeningen en video's. Per vindplaats zijn referenties te vinden naar rapporten en artikelen. Het gebrek aan duiding bij rijksmonumenten wordt in de samenleving als een gemis ervaren. Doordat deze informatie ontbreekt en doordat het monument niet is aangeduid als belangrijk herinneringserfgoed, gaan kansen verloren om de monumenten te koppelen aan initiatieven in de samenleving die het verhaal van de Nederlandse geschiedenis vertellen.

5.8 Verbinding met de Canon van Nederland

De Canon van Nederland is opgesteld ter ondersteuning van het primair- en voortgezet onderwijs, en bestaat uit vijftig vensters op de geschiedenis die dienen als uitgangspunt en ter illustratie voor leraren bij de vormgeving van hun lessen. Elk venster vertrekt vanuit een belangrijke historische ontwikkeling of gebeurtenis, een voorwerp of persoon. Samen laten zij het verhaal van de historische en culturele ontwikkeling van Nederland zien. In diverse

uitingen van de canon wordt aangegeven welke tentoonstellingen, archieven en historische plaatsen in dit licht interessant zijn. Ook monumenten kunnen interessant zijn: om over te lezen, of als authentieke plek om naar toe te gaan en het geschiedenisverhaal te ervaren. In de verkenning is bij wijze van proef globaal onderzocht in hoeverre de verschillende vensters in de Canon van Nederland verteld kunnen worden aan de hand van rijks beschermde monumenten. Dit bleek in veel gevallen mogelijk. Aan canonvensters zoals de hunebedden, De Hanze en Buitenhuizen is een ruime hoeveelheid rijksmonumenten te koppelen. Voor andere vensters is dit aantal beperkter en is slechts een enkel monument gevonden, zoals de Barbarossa-ruïne en de Sint Nicolaaskapel in Nijmegen voor het canonvenster Karel de Grote; de quarantaine-inrichting voor het venster van de Rotterdamse haven; en werkgelegenheidsprojecten als het Strandbad in Winterswijk en het Openluchttheater in Ede voor de crisisjaren. Bij recentere canonvensters, zoals Europa, de gasbel en veelkleurig Nederland, zijn er weinig rijksmonumenten die deze vensters kunnen illustreren. Het rijksmonumentenbestand kent immers geen aanwijzingen van na 1965. Op het thema migratie kent het rijksmonumentenbestand echter wel erfgoed uit eerdere perioden, zoals gezellenhuizen voor arbeidsmigranten die kwamen werken in de mijnen in Limburg en kloosters van geloofsvluchtelingen ten tijde van de Kulturkampf in het Duitse Rijk.

Ter illustratie van het canonvenster van Vincent van Gogh (1853-1890) zijn in Brabant nog tal van locaties te bezoeken die de schilder op doek of papier heeft vastgelegd. Zoals het kerkje in Nuenen, waar de vader van Van Gogh predikte. Foto's: Van Gogh Museum, Amsterdam en Wouter Hagens

De watersnoodramp in 1953 is nog tastbaar in de buurt van Ouwerkerk, waar een gat in de dijk werd gedicht door vier betonnen caissons af te zinken. In de vier caissons is nu het watersnoodmuseum gevestigd. Foto's: Joop van Houdt en RCE/G.J. Dukker

Er is voor gekozen om vooralsnog alleen een globale inventarisatie uit te voeren omdat het rijksmonumentenbestand niet op zo'n wijze is gedocumenteerd dat het makkelijk doorzoekbaar is op inhoudelijke thema's. Een uitgebreidere inventarisatie is in gang gezet en wordt uitgevoerd in het tweede en derde kwartaal van 2019. De resultaten worden ter beschikking gesteld aan het Canonnetwerk.

5.9 Geringe beschermingsopgave herinneringserfgoed

De toegenomen waardering voor het verhalend vermogen van onroerend erfgoed leidt met terugwerkende kracht tot het besef dat mogelijk erfgoed gemist is in eerdere aanwijzingsprogramma's. Uit de gesprekken en enquête blijkt dat de samenleving het belangrijk vindt dat herinneringserfgoed wordt beschermd. Toch wijst de verkenning niet uit dat er een omvangrijke beschermingsopgave is voor herinneringserfgoed van nationale betekenis. Noch in de gesprekken, noch in de enquête zijn grote aantallen objecten en gebouwen genoemd die niet de status van rijksmonument hebben of niet op andere wijze zijn beschermd. Echter, de overheid kan met een aanwijzing tot rijksmonument wel inspelen op veranderingen in de herinneringscultuur en daarmee erkennen dat bepaalde herinneringen ertoe doen. Bij de al eerder genoemde aanwijzing van de Molukse kerk in Appingedam benadrukte de Molukse gemeenschap, dat de aanwijzing voor hen bevestigde dat hun verhaal deel uitmaakt van de Nederlandse herinneringscultuur.

Een speciale categorie in het rijksmonumentenbestand vormen gedenktekens die zijn opgericht ter nagedachtenis aan een gebeurtenis of een persoon. Het rijksmonumentenbestand telt 270 gedenktekens. Het

merendeel is aangewezen omdat de gedenktekens deel uitmaken van de beschermde aanleg van een (klooster) park of begraafplaats en hebben vaak een religieus karakter. Overige aanwijzingsgronden betroffen de ouderdom van het gedenkteken, zoals het zoenkruis uit 1393 in Olst, of de waarde voor de kunsthistorie, zoals diverse praalgraven. Bij de meeste gedenktekens vonden en vinden geen herdenkingen plaats. Slechts een klein deel is beschermd vanwege het onderwerp van herdenking en/of een traditie van herdenken. Hieronder bevinden zich bekende en minder bekende gedenktekens en -plaatsen, zoals het Graaf Adolfmonument (Slag bij Heiligerlee), het spoorwagmonument in Nijmegen (aanleg spoorlijn Nijmegen-Kleef), het Monument op de Dam, de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam en het Herdenkingshof in Putten. Sommige gebeurtenissen waarnaar ze verwijzen maken deel uit van de gemeenschappelijke herinnering van meerdere generaties en worden jaarlijks herdacht. In dat licht valt op dat het Indisch Monument in Den Haag, het nationaal monument Slavernijverleden in Amsterdam, het Oranjehotel en het monument op de Waalsdorpervlakte niet zijn aangewezen als rijksmonument.

5.10 Omgang met beladen erfgoed

Net als andere landen in Europa heeft Nederland erfgoed dat herinnert aan beladen aspecten in de geschiedenis. In de omgang met dit beladen erfgoed laat de casuïstiek een breed palet aan strategieën zien: van negeren tot toe-eigenen en zelfs accentueren, van nuanceren tot claimen, van slopen of verplaatsen tot musealiseren, restaureren en transformeren, etc. Elke strategie kent zijn voordelen en risico's. De omgang met en betekenisgeving van beladen erfgoed ligt gevoelig. Uit de adviespraktijk van de RCE en uit bestudering van casuïstiek in

Dankzij het project 'Adopteer een monument' gaat de lokale oorlogsgeschiedenis voor kinderen leven: ze ontdekken het verhaal achter een oorlogsmonument in hun buurt en dragen bijvoorbeeld zelfgemaakte gedichten en verhalen voor tijdens de herdenkingsplechtigheid op 4 mei. Op deze manier krijgt het verleden betekenis voor de leerlingen en krijgt het herdenkingsmonument actualiteitswaarde. Foto: Nationaal Comité 4 en 5 mei/ Bavinckschool in Bunschoten

Europa blijkt dat er onder overheden en erfgoedzorgers behoefte is aan meer informatie over mogelijke strategieën en de toepassing daarvan in de praktijk. Daarnaast is er behoefte aan kennisdeling hierover met andere erfgoed domeinen, zoals het roerend en immaterieel erfgoed. Welke strategie gekozen wordt, lijkt onder meer ingegeven door de vraag of er een breed gedragen visie is op de betekenis(sen) van het erfgoed en of de samenleving zelfstandig deze betekenis kan uitdragen en zorgdraagt voor behoud van het erfgoed.

De herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland bestaat bij de gratie van de wil en wens van de samenleving om bepaalde thema's, gebeurtenissen en personen te herinneren of te herdenken. Het initiatief ligt bij de samenleving en vraagt een zekere collectiviteit. Toch is en was de overheid in het verleden zeker niet afwezig. Met name in tijdsgewrichten waarin er behoefte is aan het benadrukken van de nationale identiteit of wanneer er sprake is van een kantelend geschiedbeeld, wordt er vanuit de overheid en andere instituties meer regie genomen.

Geïnterviewden en respondenten op de enquête vragen nadrukkelijk om een actieve betrokkenheid van de rijksoverheid. Zij onderscheiden twee rollen. In de eerste rol onderneemt de rijksoverheid actie om te voorkomen dat morele grenzen worden overschreden. Bijvoorbeeld als er te weinig oog is voor beladen erfgoed. Recent

gebeurde dit met de aanwijzing van de Muur van Mussert, waarmee de minister van OCW de herinnering aan het NSB- en collaboratieverleden een plek gaf in het rijksmonumentenbestand, opdat deze zwarte pagina's van onze geschiedenis niet vergeten worden.

In de tweede rol is de rijksoverheid faciliterend en dienend aan de samenleving. De overheid is in die rol terughoudend op de inhoud. Terughoudend betekent echter niet dat de overheid afzijdig is. De overheid kan een financiële bijdrage verstrekken, informatie (laten) ontsluiten, of kennis (laten) ontwikkelen. In die rol kan de overheid stimuleren dat het verhaal van het onroerend erfgoed wordt verteld en dat het erfgoed wordt ingezet om het verhaal van de Nederlandse geschiedenis en cultuur te ondersteunen. Waarbij ook hier, zo vinden de geïnterviewden en respondenten, wel de grenzen moeten worden bewaakt: de overheid faciliteert onder

Met het project Brabant Remembers brengt de provincie Noord-Brabant het verhaal van WOII op een groot aantal locaties in de provincie tot leven. Persoonlijke verhalen van mensen die de oorlog hebben meegemaakt, worden opgetekend en gepubliceerd op een website. In 2019 en 2020 verplaatst de storytelling zich van dit digitale platform naar de locatie zelf met een culturele programmering. De provincie werkt in het project samen met Erfgoed Brabant, VisitBrabant, Nationaal Monument Kamp Vught, Oorlogsmuseum Overloon, Museum Bevrijdende Vleugels, Maczek Museum en Stichting 18 september. Doel is het materiële en immateriële erfgoed uit WOII in samenhang te presenteren en voor een breed en jonger publiek toegankelijk te maken. Foto: Brabant Remembers © HvdM Overloon

voorwaarde dat een objectief, waar nodig meerzijdig en genuanceerd verhaal wordt verteld (multi perspectief).

Betrokkenheid van de rijksoverheid bij herinnerings-erfgoed en de herdenkings- en herinneringscultuur in Nederland raakt meerdere departementen. Het ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS) zet zich met name in voor slachtoffers en hun nabestaanden. De focus van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) ligt bij zaken als integratie en discriminatie. Het ministerie van Defensie is onder meer direct betrokken bij herdenkingen van WOII en buitenlandse missies. De Oorlogsgravenstichting houdt in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) de herinnering aan

oorlogsslachtoffers levend. De ministeries van BZK en Defensie zijn daarnaast het aanspreekpunt voor scheeps- en vliegtuigwrakken en werken daarbij samen met Buitenlandse Zaken (Buza) en OCW.

En gaat het over excuses en schadevergoeding dan komen ook de ministeries van Algemene Zaken en Buitenlandse Zaken in beeld. In hoofdstuk 7.6 (p. 22) Aanpak, (inter)departementale betrokkenheid is een uitvoeriger beschrijving opgenomen van de betreffende departementen en de thema's waar zij zich op richten.

OCW heeft vanuit het erfgoedbeleid een duidelijke focus. Activiteiten vanuit verschillende departementen kunnen elkaar versterken, zoals dit bijvoorbeeld bij Nederlands maritiem erfgoed overzee gebeurt.

De bevindingen in dit onderzoeksverslag zijn een resultaat van de verkenning Herinneringserfgoed. In deze verkenning is de relatie tussen onroerend erfgoed en de herdenkings- en herinneringscultuur in Nederland onderzocht.

In de Toelichting op de Beleidsregel Aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet van 30 juni 2016 zijn drie verkenningen naar cultureel erfgoed aangekondigd: Post 65, herdenkingscultuur- en militair erfgoed en Archeologie. De keuze voor deze thema's was gebaseerd op de maatschappelijke actualiteit en suggesties die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de afgelopen jaren heeft ontvangen voor aanwijzingen tot rijksmonument. Een verkenning vindt plaats vooruitlopend op een eventueel aanwijzingsprogramma om het belang van een thema in beeld te brengen, evenals een eventuele instandhoudingsopgave. Een verkenning moet daarnaast duidelijk maken welke instrumenten de minister kan inzetten om de instandhouding van het erfgoed te bevorderen.

Bij de uitwerking van de verkenningen is de verkenning naar de herdenkingscultuur afgesplitst van de verkenning Militair Erfgoed. Dit omdat duidelijk werd dat de vraagstelling breder lag dan alleen de Eerste en Tweede Wereldoorlog maar ook raakt aan vragen uit de samenleving om de geschiedenis van Nederland in zijn algemeen meer uit te dragen en beladen aspecten van deze geschiedenis in het bijzonder. Om die reden is er voor gekozen de titel van de verkenning te veranderen in 'Verkenning Herinneringserfgoed'.

Vraagstelling

De verkenning Herinneringserfgoed brengt de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland in beeld, in relatie tot het fysieke onroerende erfgoed.

Bij de start van de verkenning zijn onderstaande onderzoeksvragen opgesteld:

- wat is de relatie tussen de begrippen herinneren en herdenken en onroerend erfgoed en waaruit bestaat dit erfgoed?
- wat zijn de belangrijkste kenmerken van de herdenkingscultuur en de omgang met erfgoed in Nederland en in vergelijking met het buitenland?

Vervolgens spitsen de vragen zich toe op de rol van de rijksoverheid:

- wat gebeurt er al overheid breed, geïnitieerd of ondersteund vanuit de verschillende departementen?
- wat is de rol van de minister vanuit het cultuur- en erfgoeddomein en welk instrumentarium is voorhanden om deze rol te ondersteunen?

- welke thema's kunnen er onderkend worden waarop de minister zou moeten en/of kunnen acteren?

Onderzoek

Voor de verkenning zijn verschillende deelstudies verricht. In paragraaf 7.1 tot en met 7.7 is hiervan een korte beschrijving opgenomen.

7.1 Literatuurstudie

Om de relatie tussen onroerend erfgoed en de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland te kunnen benoemen is een groot aantal publicaties bestudeerd, zoals *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* van W. Frijhoff (2011) en *Ruimte voor multiculturaliteit* van K. Ribbens (2006). Een literatuurlijst is als bijlage 1 opgenomen bij dit verslag. Op basis van de literatuur is een verslag met bevindingen opgesteld. In juni 2018 is dit verslag verschenen als de notitie *Erfgoed om bij stil te staan*. In deze notitie zijn begrippen afgebakend en zijn de eerste bevindingen opgetekend in antwoord op de onderzoeksvragen. De notitie bevatte een uitnodiging om te reageren en is ingezet in de externe consultatie als bron van informatie.

De notitie is opgenomen als bijlage bij de rapportage van de verkenning.

7.2 Gesprekken

Om de eerste bevindingen te toetsen en aan te vullen, zijn gesprekken gevoerd met:

- Atelier Rijksbouwmeester en het Rijksvastgoedbedrijf: Corjan van der Peet, Melchior Jaspers, Eline Hoftiezer en Leo Hendriks;
- Bond Heemschut: Karel Loeff;
- Centrum Informatie en Documentatie Israel (CIDI): Hanna Luden;
- Centraal Joods Overleg (CJO): Ron van der Wieken en David Serphos;
- Comité 4 en 5 mei: Christian van Emden en Teun Pelleboer;
- Initiatiefnemers aanwijzingsvoorstel De Punt: Jobbe Wijnen (contemporain archeoloog), Nanneke Wigard (Museum Maluku), Riemer Knoop (Reinwardt Academie AHK) en Marjolijn Kok (Bureau Archeologie en Toekomst);
- Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde/ Rijksmuseum Amsterdam/ Pasado Presente: Valika Smeulders;
- Nationaal Archief: Charlotte Labrie;

- Nederlands Openluchtmuseum, Hubert Slings, Leontien Lems en Carianne van Dorst;
- NiNsee (Nationaal Instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis): Urwin Vyent;
- NIOD: Kees Ribbens;
- Sociaal Cultureel Planbureau: Andries van den Broek en Pepijn van Houwelingen;
- Stichting WOzsporen: Ronald Klomp en Jeroen Zijdeveld;
- Universiteit Leiden, faculteit Sociale Economische Geschiedenis: Karwan Fatah Black;

Van vrijwel alle gesprekken zijn gespreksverslagen gemaakt voor intern gebruik door de werkgroep. Deze verslagen zijn niet teruggekoppeld met de geïnterviewden en daarom niet toegevoegd aan de bijlagen.

7.3 Enquête

Omdat met alleen gesprekken mogelijk doelgroepen en inhoudelijke aspecten buiten bereik bleven, is zowel het essay 'Erfgoed om bij stil te staan' als een enquête online gezet. Beide zijn met een persbericht, social media en netwerken van professionals en belangenorganisaties waarmee eerder is gesproken onder de aandacht gebracht van mogelijke belangstellenden. De enquête richt zich op de vraag welke herinneringen en herdenkingen de respondenten belangrijk vinden en welke historische plekken deze illustreren. Daarnaast is gevraagd op welke manier, historische plekken, gebouwen en objecten daadwerkelijk kunnen bijdragen aan de cultuur van herdenken en bezinnen en wat de rol van de overheid hierin zou moeten zijn. Van eind juni tot medio september 2018 hebben 176 respondenten de enquête ingevuld.

De uitkomsten van de enquête zijn als bijlage toegevoegd: 'Herinneringen om door te geven'.

7.4 Europees perspectief

In het kader van de verkenning Herinneringserfgoed is ook naar de situatie in andere Europese landen gekeken. Door Laura Hondebrink, student masterstudie Cultuurgeschiedenis van Modern Europa aan de Universiteit Utrecht, is verkennend onderzoek uitgevoerd naar de nationale herinneringscultuur rond WOII in Engeland, Duitsland, België en Polen. Daarnaast is door de RCE onderzoek uitgevoerd naar de omgang met beladen erfgoed in Europa op basis van casuïstiek.

De drie hoofdthema's in dit casuïstisch onderzoek waren koloniaal verleden, slavernij en collaboratie in WOII. De bevindingen van dit onderzoek zijn gepubliceerd in Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met de titel *Beladen erfgoed in een Europese context; Umstritten, gecontesteerd, controversé, sensitive* (bijlage 5).

7.5 Analyse herdenkingstekens monumentenregister

Een speciale categorie in het rijksmonumentenbestand vormen gedenktekens die zijn opgericht ter nagedachtenis aan een gebeurtenis of een persoon. Het rijksmonumentenbestand telt 270 van deze gedenktekens. Voor de verkenning Herinneringserfgoed is deze deelverzameling geanalyseerd. Gekeken is naar de aanwijzingsgrond, ouderdom, bouwtype en architect.

Voor de analyse is informatie uit de monumentomschrijving uit het monumentenregister gebruikt en is op internet gezocht naar gegevens. Desondanks konden de gegevens over het bouwtype, ouderdom en architect/vervaardiger niet overal worden ingevuld.

De resultaten van de analyse zijn verwerkt in een Excel bestand.

7.6 (inter)departementale betrokkenheid

Omdat ook andere departementen een betrokkenheid hebben bij de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland, is voor de verkenning in samenwerking met de Directie Erfgoed en Kunsten een overzicht opgesteld van de departementen en de thema's waar zij zich op richten.

Ministerie van VWS

Het ministerie van VWS zet zich naast specifieke zorg voor verzetsdeelnemers en oorlogsgetroffenen van de Tweede Wereldoorlog ook in voor hun pensioenen en uitkeringen. De betekenis van het levend houden van de herinnering aan WOII is gerelateerd aan hedendaagse vraagstukken van grondrechten, democratie, (internationale) rechtsorde en vrijheid. De invulling hiervan vindt plaats langs vier domeinen – benodigde kennis, museale functie, educatie en informatie – alsmede herdenken, eren en vieren. Als het gaat om raakvlakken met OCW, is het volgende van belang.

Moordkruis uit 1393 in Olst. De tekst op het kruis maant voorbijgangers te bidden voor de zielenrust van Johan Luedens. Al eeuwenlang is dit kruis het middelpunt van verschillende sagen en legenden. In vroeger eeuwen werden dergelijke kruisen geplaatst ter nagedachtenis aan met geweld omgebrachte personen. Soms in opdracht van de dader als onderdeel van een zogeheten zoenovereenkomst. Over het Stenen Kruis bij Olst en andere oude moord- en zoenkruisen verscheen in maart 2017 het boek 'Historische Moordkruisen in Nederland – Bid voor die sele'. Foto: René ten Dam – Bureau Funeralia

De minister van VWS subsidieert:

- instellingen die de herinnering aan WOII levend houden, zoals het Indisch Herinneringscentrum, Kamp Vught, Kamp Amersfoort, Kamp Westerbork en het Oranjehotel;
- begeleidende instellingen voor maatschappelijk werk en sociale dienstverlening aan erkende deelnemers aan het voormalig verzet en oorlogsgetroffenen.

Daarnaast ontvangt het Nationaal Comité 4 en 5 mei (NC) subsidie voor met name de organisatie van de nationale herdenking op 4 mei en de viering op 5 mei.

Beleidsprioriteiten van VWS zijn:

- De herinneringscentra krijgen elk een bijdrage voor hun uitbreiding. De uitbreiding is nodig omdat herinneringscentra te maken hebben met een groeiend aantal bezoekers, waaronder veel schoolklassen. Het Oranjehotel en het Indisch herinneringscentrum hebben een bijdrage ontvangen om de herinneringscentra in Den Haag te kunnen openen;

- In 2019 en 2020 is Nederland 75 jaar geleden bevrijd. In aanvulling op bestaande herdenkingen en vieringen organiseert het Nationaal Comité 4 en 5 mei in samenwerking met de Stichting 75 jaar vrijheid een aantal grote evenementen;
- Tussen 2007 en 2010 is aan ruim 200 instellingen subsidie verstrekt voor het programma 'Erfgoed van de oorlog'. Met de subsidies werden o.a. archieven gedigitaliseerd en ontsloten en werden ooggetuigenverhalen opgetekend.
- Sinds 2018 kunnen verenigingen en stichtingen projectaanvragen indienen voor activiteiten die bijdragen aan de collectieve erkenning van Indisch en Moluks Nederland. Deze collectieve erkenning is bedoeld om de Indische en Moluks identiteit in Nederland te waarderen en te vieren en het Indisch en Moluks erfgoed te verankeren in de Nederlandse maatschappij.

Ministerie van SZW

De focus van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) ligt op sociale zaken, als integratie, discriminatie maar ook antisemitisme, LHBT en vrouwenemancipatie. SZW geeft bijvoorbeeld een financiële bijdrage aan de Black Achievement Month. Deze vond in 2018 voor de derde keer plaats.

Ministerie van Defensie

Het ministerie van Defensie ziet het als haar verantwoordelijkheid de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, en de rol van de krijgsmacht en veteranen hierbij, levend te houden. Defensie heeft een rol bij diverse herdenkingen van de slachtoffers van WOII, oorlogssituaties en vredesmissies, waarbij ook de nabestaanden betrokken worden. In verschillende musea van Defensie kan het publiek kennismaken met de geschiedenis van de Nederlandse krijgsmacht waarin veel aandacht is voor WOII. Daarnaast heeft Defensie verschillende specifieke taken. Zo is de Explosieve Opruimingsdienst Defensie (EODD), in samenwerking met lokale overheden, verantwoordelijk voor de berging van bommen zoals aanwezig in vliegtuigwrakken uit WOII. De Bergings- en Identificatiedienst Koninklijke Landmacht (BIDKL) is namens de overheid sinds 1945 verantwoordelijk voor de opsporing, berging en identificatie van vermiste burger- en militaire slachtoffers van WOII.

Ministerie van BZK

Het ministerie van BZK subsidieert de Oorlogsgravenstichting. Deze stichting onderhoudt 50.000 Nederlandse oorlogsgraven wereldwijd.

7.7 Herinneringserfgoed en de Canon

In het kader van de verkenning Herinneringserfgoed is onderzoek gedaan naar de relatie tussen de herinneringscultuur in Nederland, erfgoed als herinneringsdrager en de Canon van Nederland door Karlijn Bruggeman, masterstudent Publieksgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Dit onderzoek gaat in op de totstandkoming van de canon en de betekenis die de canon heeft gekregen. Ook bevat het verslag een eerste inventarisatie van rijksmonumenten die illustratief kunnen zijn voor de Canon van Nederland.

7.8 Samenhang andere verkenningen

Naast de verkenning Herinneringserfgoed wordt ook een verkenning uitgevoerd naar Militair Erfgoed, Erfgoed van de periode na 1965 en Archeologie. Tussen de vier verkenningen zit een zekere overlap. WOII, militaire conflicten en kolonialisme komen zowel in de verkenning Herinneringserfgoed als in de verkenningen Militair Erfgoed en Archeologie aan bod. De eerste bevindingen van de drie verkenningen naar Archeologie, Militair Erfgoed en Erfgoed van de periode na 1965 ondersteunen echter in grote lijnen de bevindingen van de verkenning Herinneringserfgoed, zoals verwoord in paragraaf 5.

- 1 Literatuurlijst Verkenning Herinneringserfgoed
- 2 *Erfgoed om bij stil te staan; achtergronden bij Verkenning Herinneringserfgoed*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort juni 2018.
- 3 *Herinneringen om door te geven; resultaten enquête herinneringserfgoed*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Monique Eerden et al., Amersfoort, maart 2019.
- 4 *Op verkenning; Het erfgoed van de toekomst*, Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, no. 2, Machteld Linssen, Amersfoort, mei 2018.
- 5 *Beladen erfgoed in een Europese context; Umstritten, gecontesteerd, controversé, sensitive* (Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, no. 1, Ben de Vries, Amersfoort februari 2019)
- 6 Waarderingscriteria voor bouwkunst (RCE-website)

Literatuurlijst verkenning herinneringserfgoed

Beleidsbrief Erfgoed Telt, *de betekenis van erfgoed voor de samenleving*, Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap, Den Haag 22.6.2018.

Hans Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam 2007.

De Bosatlas van het cultureel-erfgoed, Hoofdstuk 16 Herdenken, Groningen 2014.

Willem Frijhof, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving*, Nijmegen 2011.

Willem Frijhof, *Herdenkingscultuur tussen erfgoed en ritueel, De verleiding van het presentisme. expert meeting over virtueel herdenken 28 oktober 2011 een reflectie op het thema 'Herdenkingsculturen tussen erfgoed en ritueel'*, Amsterdam 2011.

Rob van Ginkel, *Rondom de stilte, herdenkingscultuur in Nederland*, Amsterdam 2011.

Laura Hondebrink, *stageverslag Verkenning herdenkingserfgoed* (Master Cultuurgeschiedenis van Modern Europa), Amersfoort 2017.

Dienke Hondius en Nancy Jouwe, *Gids slavernijverleden Nederland*, Volendam 2019.

Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Beleidshandreiking beheer en behoud oorlogsmonumenten*, Amsterdam 2008.

Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen, 4 en 5 mei door de jaren heen*, Amsterdam 2012.

Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Na de oorlog: herdenken en vieren in Europa*, Amsterdam 2014.

Pierre Nora (red.), *Les Lieux de mémoire* (7 delen); Parijs 1984-1992.

Programma Erfgoed van de Oorlog zoals aangekondigd in de brief van de staatssecretaris van VWS aan de voorziter van de Tweede Kamer van 7 december 2006 (TK, 2006-2007, 20 454 en 25 839, nr. 81).

Raad voor Cultuur, *Advies inzake onroerend erfgoed WOII*, Den Haag 5 juli 2004.

Raad voor Cultuur, *Briefadvies Brede blik op erfgoed; over de wisselwerking tussen erfgoed en transitie in de leefomgeving*, Den Haag 2017.

Jasmijn Rana, Marlous Willemsen en Hester Dibbits, *Moved bij the tears of others, emotion networks in the heritage sphere*, International Journal of Heritage Studies, Volume 23, 2017 - Issue 10, p.1-10, www.DOI:10.1080/13527258.2017.1362581, 2017.

Regeerakkoord 2017 – 2021, *Vertrouwen in de Toekomst*, Den Haag 2017.

Kees Ribbens e.a., *Ruimte voor multiculturaliteit, de vaderlandse canon en de veranderende historische cultuur, Controverses rond de canon*, p. 80-106, Assen 2006.

SCP, *Voorbeelden en nabebelden, historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*, Den Haag, 2005.

Laurajane Smith, *All heritage is intangible, critical heritage studies and museums*, Reinwardt Memorial Lecture, Amsterdam 2011.

Toelichting op de *Beleidsregel aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet*, juni 2016.

Frank van Vree, *De Tweede Wereldoorlog en de dynamiek van de herinnering - op het kruispunt van generaties. Lezing bij de opening van het academisch jaar van het Joods Seminarium*, Levisson Instituut, Utrecht 30 oktober 2016.

Henk Wesseling, e.a. (red.), *Plaatsen van herinnering* (4 delen); Amsterdam 2005-2007.

website Entoen.nu

Erfgoed om bij stil te staan

Achtergronden bij Verkenning Herinneringserfgoed

Stenen praten niet, toch vertellen ze op hun eigen manier allerlei verhalen. Vaak zijn het kleine, persoonlijke verhalen. De korenmol, of galerijflat, de bruine kroeg of het academiegebouw roepen herinneringen op aan iemands geboorteplaats of studententijd. Maar er zijn ook grote, kroniekwaardige vertellingen. Zoals het verhaal van de verzuiling dat je nog steeds kunt aflezen aan de kerktorens in de Noordoostpolder. Ieder dorp mocht met subsidie een hervormde, gereformeerde en een katholieke kerk bouwen voor zijn nieuwe inwoners. Er zijn ook altijd meerdere verhalen te vertellen. De oude schoorstenen van de fabrieken in Twente vertellen over de textielproductie, de rijkdom van de textielbaronnen, maar ook over de stoflonen en de strijd van de arbeiders. Nergens in Nederland werd feller gestreden voor hogere lonen en kortere werktijden dan in de Twentse katoenindustrie. En welke verhalen vertellen de grachtengordel van Amsterdam of de plekken van de Molukse treinkapingen bij De Punt en bij Wijster?

De Nederlandse samenleving vindt het belangrijk dat bepaalde gebeurtenissen verteld blijven worden, of verteld gáán worden. Hoe vertaalt de opkomst van deze herdenkings- en herinneringscultuur zich in het monumentenbeleid? Welke thema's vindt de samenleving belangrijk? En hoe kan de verhalende kracht van monumenten daarvoor op een positieve manier worden ingezet?

In opdracht van de minister van OCW voert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een verkenning uit naar de relatie tussen de herdenkingscultuur en het herinneringserfgoed¹⁾. Het is een zoektocht naar antwoorden. Hieronder zijn de eerste bevindingen van de verkenning opgetekend. In de bijgevoegde vragen nodigen wij u uit om hierop te reageren en mee te denken.

Opdracht verkenning

De verkenning Herinneringserfgoed brengt de herdenkingscultuur in Nederland in beeld, in relatie tot het fysieke (onroerende) erfgoed domein en het herinneringserfgoed, en geeft aan wat de mogelijke rol is van de minister van OCW t.a.v. het behoud en de zichtbaarheid van dit erfgoed.

NATIONAAL COMITÉ 4 EN 5 MEI, JASPER JUINEN, COMMONS.WIKIPEDIA.ORG

Erfgoed om bij stil te staan. Jaarlijks verzamelen duizenden mensen vanuit heel Nederland zich bij het monument op de Dam om Nederlandse oorlogsslachtoffers te herdenken. De 22 meter hoge pyloon symboliseert verzet, trouw, overwinning en nieuw leven. Wie niet op de Dam is, herdenkt mee via tv, radio, social media of een lokaal monument. Samen staan we, al dan niet bij een monument, stil bij álle Nederlandse oorlogsslachtoffers van tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.

De verkenning Herinneringserfgoed wil uiteindelijk antwoorden geven op de volgende vragen:

- wat is de relatie tussen de begrippen herinneren en herdenken en onroerend erfgoed en waaruit bestaat dit erfgoed?
- wat zijn de belangrijkste kenmerken van de herdenkingscultuur in Nederland (ook in internationale vergelijking)?

Vervolgens spitsen de vragen zich toe op de rol van de rijksoverheid:

- wat gebeurt er al overheidsbreed, geïnitieerd of ondersteund vanuit de verschillende departementen?
- wat is de rol van de minister vanuit het cultuur- en erfgoed domein en welk instrumentarium is voor handen om deze rol te ondersteunen?
- welke thema's kunnen er onderkend worden waarop de minister zou moeten en/of kunnen acteren?

¹⁾ De verkenning Herinneringserfgoed wordt uitgevoerd in het kader van toezeggingen door de minister van OCW in de Tweede Kamer. Deze zijn verwoord in de Toelichting op de Beleidsregel aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet (juni 2016).

HOLLANDE HOOGTE, JURIE DRENTHE

Erfgoed om bij stil te staan. Eenzaam kijkt de Plompstapel uit op de Zeeuwse wateren. De rest van het dorp Koudekerke is in de 16e eeuw verdwenen in de golven van een alles verwoestende vloed. De oude kerktoren, aan de voet van de nieuwe dijk, vertelt op eigen wijze over de eeuwige strijd tegen het water. Staatsbosbeheer heeft er een informatiecentrum in gevestigd over de geschiedenis, legenden en natuur van de streek.

Een begrippenkader in ontwikkeling

De begrippen herdenkingscultuur en herinneringserfgoed zijn levende begrippen. De invulling daarvan wil door de tijd heen nog wel verschillen en de wetenschappelijke gedachtegang erover lijkt ook nog niet uitgekristalliseerd. In theorie wordt er vaak onderscheid gemaakt tussen de begrippen geschiedenis, herinneren en herdenken. Deze begrippen staan niet zozeer tegenover elkaar maar zijn complementair. Ze kunnen zowel passief als actief vormkrijgen en zowel betrekking hebben op een individu als op het collectief.

a. Herinneren

Over herinneren is binnen het domein cultuurgeschiedenis veel geschreven, waaronder door Willem Frijhoff. In zijn boek *'De mist van de geschiedenis'*, een verzameling van drie openbare lezingen, duidt hij de relatie tussen de begrippen geschiedenis en herinneren²⁾. Hij vat deze samen met het woord 'toe-eigening'. *'Herinnering is een vorm waarin individuele personen afzonderlijke groepen en welomschreven gemeenschappen zich de sporen van het verleden als op henzelf betrokken toe-eigenen en ze zo tot hun eigen, geleefde geschiedenis maken'*³⁾. Ook binnen het begrip herinneren maakt Frijhoff nog weer onderscheid tussen drie verschillende vormen, namelijk het *communicatief geheugen* (de herinnering van mensen die een gebeurtenis meegemaakt hebben); het *collectief geheugen* (wat herinnerd wordt door een groep en collectief gedragen is); en het *(trans)cultureel geheugen* (de herinnering die niet meer afhankelijk is

van het historisch bewustzijn van een groep maar deel uitmaakt van het culturele geheugen). Het culturele geheugen is van belang bij het heractualiseren van herinneringen als deze opnieuw in de actualiteit komen. Dat zien we op dit moment bijvoorbeeld gebeuren in de maatschappelijke discussies over het koloniale en het slavernijverleden.

b. Herinneringserfgoed

Een ander belangrijk begrip om toe te lichten is het concept 'plaatsen van herinnering' (*lieux de mémoire*), geïntroduceerd door Pierre Nora in de jaren tachtig, dat internationaal veel opgang heeft gemaakt⁴⁾. Het gaat daarbij niet alleen om fysieke plaatsen, maar ook om immateriële zaken als begrippen, symbolen, liedjes en uitdrukkingen. In Nederland zijn er ook veel van deze plaatsen van herinnering te onderscheiden. Binnen het project *'Plaatsen van herinnering'* is destijds ingezet op plaatsen, in letterlijke zin plekken, die fysiek herkenbaar zijn. Dit resulteerde in een publicatie van 160 geheugenplaatsen. Het betreft materiële gebouwen, locaties of objecten⁵⁾. Deze geheugenplaatsen zijn tastbaar en kunnen aangeraakt, gezien of bezocht worden. Ook deze verkenning legt de nadruk op fysieke plekken en gebouwen. Dit kunnen authentieke plekken zijn in de zin dat de fysieke plek betekenis heeft gekregen vanuit een historische gebeurtenis maar ook niet authentieke plekken kunnen betekenis hebben gekregen vanuit historisch perspectief en kunnen van lokaal, regionaal of nationaal belang zijn. In het huidige Regeerakkoord⁶⁾ wordt aangegeven dat het kabinet gaat "(...) investeren in het beter zichtbaar maken en zo mogelijk toegankelijk maken van historische plaatsen in het land die het verhaal van onze geschiedenis vertellen (...)". De Canon van Nederland is hierbij leidend genoemd. Het bovenstaande vergt een stevige inzet op het gebied van geschiedenisonderwijs, cultuureducatie en *storytelling*.

In de afgelopen jaren is er in toenemende mate aandacht voor de – vaak verhalende – waarde die burgers toekennen aan de betekenis van een plek of gebouw. Deze verschuivingen zijn ook waar te nemen in de aanwijzingspraktijk van rijksmonumenten. Dit herinneringserfgoed kreeg bijvoorbeeld enkele jaren geleden al aandacht binnen de aanwijzingsprogramma's van de Monumenten van de Wederopbouw over de jaren 1940-1965. Daarbinnen lag de focus op de Tweede Wereldoorlog en de slachtoffers, waaronder de Joodse gemeenschap (Hollandsche Schouwburg in Amsterdam), militairen (Amerikaanse begraafplaats in Margraten), verzetsstrijders (Erebegraafplaats

⁴⁾ Pierre Nora (red.), *'Les Lieux de mémoire' (7 delen; Parijs; Gallimard, 1984-1992)*.

⁵⁾ H.L. Wesseling, e.a. (red.), *Plaatsen van herinnering (4 delen; Amsterdam; Bert Bakker, 2005-2007)*.

⁶⁾ *Regeerakkoord 2017 - 2021 'Vertrouwen in de Toekomst' (Den Haag, 2017)*.

²⁾ Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis* (Nijmegen, 2011).

³⁾ Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis* (Nijmegen, 2011), blz. 11.

Bloemendaal) en burgers (o.a. De Verwoeste Stad in Rotterdam). Ook was er aandacht voor de KNIL-militairen die in deze periode met hun gezinnen naar Nederland werden gehaald. Ter illustratie van dit levensverhaal is de Molukse kerk in Appingedam aangewezen. Anders dan bij aanwijzing van kerken in het verleden, was hier niet zozeer de architectuurhistorische als wel de hoge cultuurhistorische waarde aanleiding voor de aanwijzing.

RCE, JAN DORRESTEIJN

Erfgoed om bij stil te staan. In één van de vier zalen van dit pand (West-Indisch Huis) in hartje Amsterdam werd het besluit genomen om fort Nieuw Amsterdam te bouwen, dat zou uitgroeien tot het huidige New York. Tussen 1623 en 1647 was hier het hoofdkwartier gevestigd van de West-Indische Compagnie. Daarmee was het een belangrijk bolwerk van de koopvaardij van de Republiek der Verenigde Nederlanden en dus ook van de handel in tot slaaf gemaakte Afrikanen.

In Nederland, maar ook daarbuiten, worden vragen gesteld over de wenselijkheid om 'omstreden' herinneringserfgoed juist wel of niet te behouden. Deze vragen komen voort uit het maatschappelijk debat rond het slavernijverleden, de collaboratie in de Tweede Wereldoorlog en de erfenis van het kolonialisme. Actuele issues zijn de Muur van Mussert, de Gouden Koets, De Punt en het standbeeld van J.P. Coen. In het advies van de Raad voor Cultuur in 2004 met betrekking tot onroerend erfgoed van WOII werd ingegaan op deze omgang met omstreden erfgoed: *'daarbij dient niet alleen te worden gedacht aan de Tweede Wereldoorlog, maar eveneens aan de verder weg gelegen geschiedenis van kolonialisme, slavernij en daarmee verbonden migratie. Andere historische periodes zijn daarmee niet principieel uitgesloten, aangezien de ervaring leert dat wat al dan niet als omstreden wordt beschouwd, door de tijd heen aan fluctuaties onderhevig is. Objecten, gebeurtenissen en historische figuren die eerder een reden waren voor nationale trots, kunnen in een later stadium de aanleiding vormen voor schaamte en excuses. De omgeslagen waardering voor het koloniale tijdperk is hiervan een duidelijk voorbeeld. In dat proces is ook de monumentale erfenis van dit verleden in een ander licht komen te staan, zoals geïllustreerd kan worden aan de lotgevallen van het Van*

Heutszmonument⁷⁾. Bijstelling van beelden is inherent aan geschiedschrijving en gebeurt regelmatig, maar kan een polariserend effect hebben. Door dit proces met aandacht te begeleiden kan het verleden vanuit meerdere perspectieven belicht worden. Alleen door zowel aandacht te hebben voor wat ons trots laat zijn op de Nederlandse geschiedenis, alsook voor de minder fraaie kanten daarvan, kunnen meer Nederlanders zich daarin herkennen en zich daardoor binnen gesloten (inclusief) voelen⁸⁾.

c. Herdenken

Het begrip herdenken kan worden gezien als een verbijzondering van herinneren. Herdenken betreft een beperkt gedeelte van wat wij ons (willen) herinneren. Ook is er een hechte relatie tussen herdenken en de tastbare en fysieke plekken in onze leefomgeving. De plek van samenkomen van een herdenking of de gezamenlijke wens om de gedachte aan een gebeurtenis of persoon levend te houden, wordt vaak benadrukt door een gedenkteken; in uiterlijke verschijningsvorm en omvang van elkaar verschillend van een plaquette of standbeeld tot een architectonisch vormgegeven bouwwerk of ruimtelijk kunstobject.

FOTO PAUL PARIS

Erfgoed om bij stil te staan. Ver van huis in een vreemd land, maar wel met elkaar. Vanaf de jaren dertig tot aan de sluiting van de Limburgse mijnen werkten er duizenden jonge, vaak ongetrouwde, gastarbeiders in de ondergrondse gangen. Duitsers, Slovenen, Polen, Italianen, Joegoslaven, Spanjaarden, Grieken en Marokkanen werden actief naar Nederland gehaald. Voor kost en inwoning werd gezorgd. De mijnbouworganisaties bouwden speciale gezellenhuizen, zoals gezellenhuis Heisterberg in Hoensbroek van de staatsmijn Emma. Lang niet iedere 'gezel' diende zijn contract uit. Heimwee, het zware werk en vreemde eten werden velen te veel.

⁷⁾ Raad voor Cultuur, 'Advies inzake onroerend erfgoed WOII' (Den Haag, 5 juli 2004).

⁸⁾ Raad voor Cultuur, Briefadvies 'Brede blik op erfgoed; over de wisselwerking tussen erfgoed en transitie in de leefomgeving' (Den Haag, 2017).

RCE, BERT VAN AS

Erfgoed om bij stil te staan. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vluchtten honderdduizenden Belgen de grens over naar Nederland, waaronder enkele tienduizenden militairen. Omdat Nederland geacht werd neutraal te zijn, werden de militairen ontwapend en opgesloten in zwaar beveiligde kampen. De levensomstandigheden waren erbarmelijk. Na een bloedige opstand in een van de kampen, werd de huisvesting verbeterd, kregen ze onderwijs en toestemming om buiten het kamp te werken. Op verzoek van de Centrale Commissie der Werkscholen van de geïnterneerde Belgen in Nederland werd in Amersfoort een gedenkteken opgericht, uitgevoerd als werkverschaffings- en leerproject voor de geïnterneerden.

Herdenkingscultuur in Nederland

Het onderwerp herdenken is bijzonder actueel. Het overlijden van mensen die van betekenis zijn geweest voor brede lagen van de bevolking, of onschuldigen die plots uit het leven zijn weggerukt, brengt burgers massaal op de been. Evenals de viering van belangrijke sportprestaties. Het Sociaal en Cultureel Planbureau publiceert regelmatig over deze thema's en plaatst dit in de context van een veranderende wereld, ver weg en dicht bij huis⁹⁾. In de zoektocht naar verklaringen wordt vaak gewezen op o.a. de secularisering, globalisering, en het toenemende individualisme. Klaarblijkelijk roepen deze ontwikkelingen een verlangen op naar saamhorigheid rond een gedeelde identiteit. Het Regeerakkoord sluit aan bij deze actualiteit. In het regeerakkoord is sprake van "(...) herdenkingen [die] geen symbolische relictten uit het verleden [zijn], maar tekenen van de trots, vrijheden, rechten en plichten die horen bij Nederland (...), en dat we die moeten blijven onderhouden, delen en doorgeven (...)"¹⁰⁾.

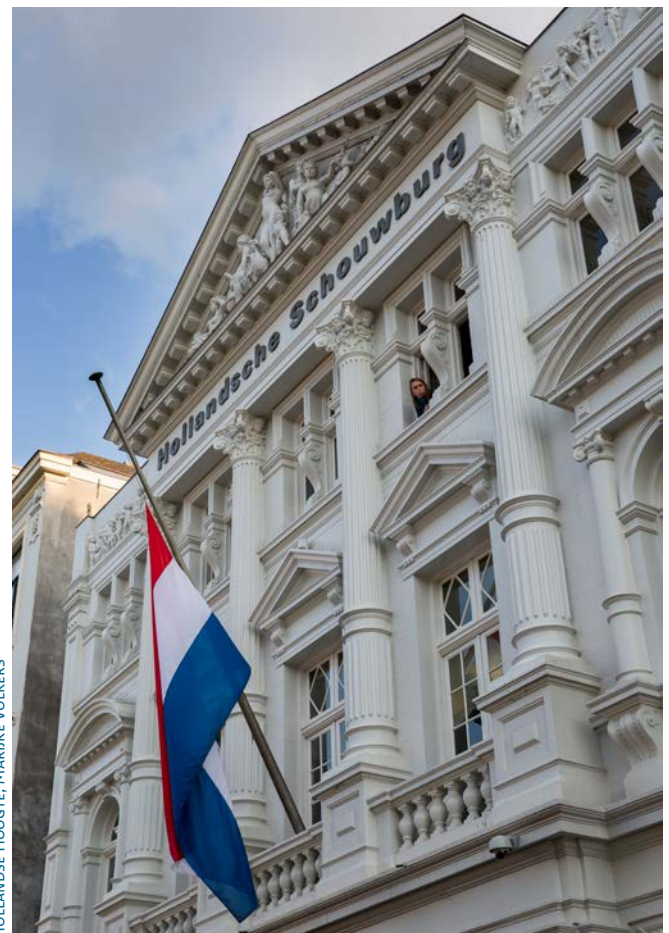
In vergelijking met de landen om ons heen, kent Nederland een sobere nationale herdenkingscultuur. Afgezien van de christelijke

⁹⁾ SCP, *Voorbeelden en nabeelden, historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes* (Den Haag, 2005).

¹⁰⁾ *Regeerakkoord 2017 - 2021 Vertrouwen in de Toekomst'* (Den Haag, 2017).

feestdagen, vieren we in Nederland vooral de jaarlijkse nationale herdenkingen met de Tweede Wereldoorlog als ijkpunt. De laatste jaren is een verbreding van de herdenkingscultuur waarneembaar. Het herdenken laat zich ordenen rond diverse aanleidingen, zoals hoogtepunten uit de vaderlandse geschiedenis (Leids Ontzet), religieuze feestdagen, folklore (Sinterklaas), oorlogsleed en bevrijding (4/5 mei, en 15 augustus), rampen (Bijlmerramp, MH17 en watersnoodramp), erkenning van leed (slavernij), politieke moorden (Pim Fortuyn) en ad hoc herdenkingen (overlijden burgemeester Eberhard van der Laan en voetbal-drama rond Abdelhak Nouri).

Het herdenken van gebeurtenissen van nationaal belang kan zowel op lokale als op landelijke schaal plaatsvinden. De daarbij horende uitingsvormen van herdenkingscultuur en van historisch

HOLLANDESE HOOGTE, MARIJKE VOLKERS

Erfgoed om bij stil te staan. De rijk versierde gevel van de Hollandse Schouwburg in Amsterdam staat in schril contrast met de wanhoop die er in de Tweede Wereldoorlog huisde. In afwachting van hun deportatie naar de vernietigingskampen werden hier grote groepen Joodse mensen gevangen gehouden. Vandaag de dag is de schouwburg een oorlogsmo-nument en herdenkingsplaats.

besef veranderen door de tijd heen. De kerngedachte is dat herdenken een dynamisch proces is. Het kan alleen actualiteitswaarde behouden als het meeveert met nieuwe inzichten en ontwikkelingen. Het zijn immers de hedendaagse percepties die bepalen welk verleden men het herdenken waard acht: deze komen voort uit beleving, ervaring, wat is aangepraat en aangeleerd¹¹⁾. Een breed erkend ritueel zijn de twee minuten stilte op 4 mei; een moment dat de laatste jaren in aantallen deelnemers en diversiteit is toegenomen. Nu de persoonlijke herinnering verdwijnt, lijkt het belang van herdenken toe te nemen en worden de rituelen strenger bewaakt. Terwijl het bevrijdingsfeest van 5 mei de afgelopen jaren juist een bredere betekenis heeft gekregen. En wat nog weinigen zich zullen herinneren is dat tot 1940 de Slag bij Waterloo een nationale feestdag was. Herdenkingen kunnen bij lustrumjaren opleven, zoals 2017 Lutherjaar en Mondriaanjaar; 2014 WOI-jaar, 2012 Toonderjaar, en daarna weer naar de achtergrond verdwijnen. Net zo goed als er sprake kan zijn van een geleidelijke groei en bewustwording. Koningsdag is door de gegoede, oranjegezinde burgerij als traditie in het leven geroepen als tegenwicht tegen de verzuiling en maatschappelijke ongelijkheid. De socialisten deden aanvankelijk niet mee met de feestelijkheden en creëerden hun eigen podium: de Dag van de Arbeid.

De herdenkingscultuur op nationaal niveau is een collectieve aangelegenheid met een voornamelijk immateriële waarde. Het ritueel staat of valt met de betrokkenheid van publiek. Gezamenlijk uitgevoerde handelingen, rituelen en emoties spelen een belangrijke rol. Onroerend erfgoed kan hier een ondersteunende en dienende rol vervullen.

Betrokkenheid rijksoverheid

Bij het oprichten van monumenten en het initiëren en uitvoeren van herdenkingen speelt de rijksoverheid over het algemeen een beperkte rol en neemt zij bewust een afwachende positie in. Het 'eigendom' van herdenken ligt bij de samenleving en bestaat bij de gratie van een zekere collectiviteit. Toch is en was de overheid in het verleden zeker niet afwezig. Met name in tijdsgewrichten waarin er behoefte is aan het benadrukken van de nationale identiteit of wanneer er sprake is van een kantelend geschiedbeeld, wordt er vanuit de overheid en andere instituties meer regie genomen.

In de loop der tijd is het aantal herdenkingsthema's verbreed en daarmee is ook de diversiteit aan betrokken instellingen en organisaties toegenomen. Ook de betrokkenheid van de rijksover-

¹¹⁾ Willem Frijhoff, *Herdenkingscultuur tussen erfgoed en ritueel. De verleiding van het presentisme. expert meeting over virtueel herdenken 28 oktober 2011 een reflectie op het thema 'Herdenkingsculturen tussen erfgoed en ritueel'* (Amsterdam 2011).

heid kent deze diversiteit. Een oorlogsmonument in de context van VWS is immers iets heel anders dan een rijksmonument uit de oorlog in de context van het monumentenbeleid vanuit OCW. Het ministerie van VWS zet zich met name in voor slachtoffers en hun nabestaanden. Het ministerie financiert samen met het ministerie van AZ, o.a. het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Tussen 2007 en 2010 verstrekte VWS bovendien aan ruim 200 instellingen subsidie voor het programma 'Erfgoed van de oorlog'¹²⁾. Met de subsidies werden o.a. archieven gedigitaliseerd en ontsloten en werden ooggetuigenverhalen opgetekend. De focus van het ministerie van SZW ligt bij sociale zaken, als integratie en discriminatie. SZW geeft bijvoorbeeld een financiële bijdrage aan de Black Achievement Month. Het ministerie van Defensie is direct betrokken bij herdenkingen vanwege de aanwezigheid van de krijgsmacht hierbij.

RCE, WOUTER VAN DER SAR

Erfgoed om bij stil te staan. De Molukse Kerk Eben Haezer in Appingedam heeft de vorm van een barak, is opgetrokken in betonblokken en straalt een zekere tijdelijkheid uit. De kerk uit 1960 symboliseert de bijzondere omstandigheden waarin de Molukkers verkeerden. Aan de ene kant was daar de wens van tijdelijkheid en terugkeer naar het vaderland, en aan de andere kant de worteling in de Nederlandse samenleving en de groeiende realiteit van een permanent verblijf.

Relatie ministerie van OCW

De rol van het ministerie van OCW is binnen het herdenken maar vooral ook binnen het herinneren, het bieden van context en van uitleg geven. Het ministerie richt zich immers op educatie en cultuur. De betrokkenheid van het ministerie krijgt o.a. vorm door structurele subsidies aan instellingen (bv Hollandsche

¹²⁾ Het programma *Erfgoed van de Oorlog* is beschreven in de brief van de staatssecretaris van VWS aan de voorzitter van de Tweede Kamer van 7 december 2006 (TK, 2006-2007, 20 454 en 25 839, nr. 81).

Schouburg) en incidentele projectsubsidies (Netwerk Slavernijverleden en Huis Doorn t.a.v. herdenking WOI). De minister is ook verantwoordelijk voor de instandhouding van rijksmonumenten.

In Nederland zijn bijvoorbeeld 275 Rijksmonumenten als ‘gedenkteken’ gemarkeerd in het register. Nader onderzoek naar de reden van aanwijzing wijst uit dat de herdenkingsmonumenten ofwel zijn aangewezen omdat ze deel uitmaken van een ensemble ofwel vanwege hun waarde voor de architectuurhistorie en de plek in het straatbeeld. Een klein deel is beschermd vanwege de aanleiding om te herdenken. Dit zijn iconische gedenktekens en herinneringsplaatsen als het Nationaal Monument op de Dam, de Hollandsche Schouburg in Amsterdam, het beeld De Verwoeste Stad in Rotterdam en de John Frostbrug in Arnhem. Deze plaatsen zijn deel gaan uitmaken van de collectieve herinnering van meerdere generaties, ‘het collectief geheugen’ zoals verwoord door Frijhoff. In 2008 heeft het Nationaal Comité 4 en 5 mei een Beleidshandreiking beheer en behoud oorlogsmonumenten gemaakt op verzoek van het ministerie van VWS¹³⁾. In de handreiking wordt aangegeven dat de kunsthistorische waarde van deze gedenktekens vaak gering is, maar de betekenis groot. De gedenktekens zijn in zekere zin gebruiksvoorwerpen die ten dienste staan van de herdenking en informatie. In de Database Oorlogsmonumenten (app) zijn ruim 3800 oorlogsmonumenten opgenomen.

De relatie tussen herinneren en betekenisvolle objecten en plekken is bij uitstek het domein van de erfgoedzorg. In een recent advies van de Raad voor Cultuur wordt ingegaan op de veranderende opgave hieromtrent: ‘wat ontbreekt is een zekere gevoeligheid voor de emotionele, associatieve en affectieve kant van cultureel erfgoed: de manier waarop individuen en groepen zich verbinden (of verbonden voelen) met gebouwen en plekken. Om te verbinden, moeten verhalen van het erfgoed aansluiten op de doelgroep en zo mogelijk uit de doelgroep zelf komen [...] Het inzetten van verhalen vraagt om een omslag in het denken: van collectievorming, waardestelling en instandhouding naar een contextgerichte en meer dynamische kijk op erfgoed¹⁴⁾. Het behoud van herinneringserfgoed past ook bij de zorgtaak van de minister zoals omschreven in de Erfgoedwet. Binnen deze opgave is er nu een nieuwe urgentie door actuele, maar ook beladen onderwerpen, zoals het slavernijverleden, ‘fout’ erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog en relictten die herinneren aan collaboratie, en de erfenis van de dekolonisatie. In een advies van de Raad voor Cultuur wordt in 2004 al aangegeven: ‘In de gevoerde gesprekken over het koloniale verleden en de slavernijgeschiedenis van Nederland is naar

¹³⁾ Nationaal comité 4 en 5 mei, *Beleidshandreiking beheer en behoud oorlogsmonumenten* (Amsterdam, 2008).

¹⁴⁾ Raad voor Cultuur, *Briefadvies ‘Brede blik op erfgoed; over de wisselwerking tussen erfgoed en transitie in de leefomgeving’* (Den Haag, 2017).

voren gekomen dat controverses en gevoeligheden rondom monumentaal erfgoed niet per definitie schuilen in de toekenning van de monumentenstatus aan bepaalde objecten, maar eveneens kunnen samenhangen met de waarneming dat deze toekenning achterwege is gebleven of onvoldoende plaatsvindt’.

FOTO: WERKGROEP SAMEN

De Lloydkade in Rotterdam met zijn vooruitstekende punt in de Nieuwe Maas kent een lange geschiedenis. De Molukse gemeenschap is in overleg met de gemeente Rotterdam om er een monument op te richten. Aan Lloydkade kwam in 1951 na een lange zeereis de eerste generatie Molukkers in Nederland aan land. Aan de kade staat al een kunstwerk van Alex da Silva dat herinnert aan het slavernijverleden. Vanaf dezelfde kade vertrokken ooit schepen vol wapens, aardewerk en sterke drank die in Afrika werden geruild voor tot slaafgemaakte Afrikanen.

Gezien het maatschappelijk belang is er aanleiding om, zo mogelijk, deze actuele thema’s op te nemen in het rijksmonumentenbestand (voor zover ze hierin nog niet zijn vertegenwoordigd) of behoud en zichtbaarheid op andere wijze vorm te geven. Een kanttekening is daarbij wel op zijn plaats. Het erfgoeddomein is volgend op de maatschappelijke en wetenschappelijke stellingname en niet initiërend. Duidelijk zal moeten zijn welke verschillende betekenissen het erfgoed heeft voor de samenleving en de groepen daarbinnen. Het aanwijzen van beladen erfgoed tot rijksmonument leidt vaak tot debat. Een van de redenen is dat de connotatie van het ‘predicaat’ Rijksmonument veelal positief waardeerend is. Vaak wordt door eigenaren of betrokkenen van een monument de status van Rijksmonument gezien als een erkenning van zijn bijzondere historische waarde, esthetische schoonheid en dergelijke. Veelal is men trots op de status van Rijksmonument. Deze positieve connotatie van trots en waardering past niet bij beladen erfgoed. Het is begrijpelijk dat de positieve connotatie schurend werkt bij het aanwijzen van een beladen monument tot rijksmonument. Het zal niet meevallen om de positieve connotatie rondom de status van rijksmonument te veranderen en de vraag is ook of dat wenselijk is. Wat wel onderzocht kan worden is hoe we op een meer breed gedragen wijze beladen erfgoed kunnen aanwijzen tot rijksmonument. Daarnaast kunnen reeds aangewezen rijksmonumenten als

tastbare herinnering worden ingezet om de nationale identiteit en bijvoorbeeld de Canon van de Nederland te ondersteunen. De Canon van Nederland beschrijft in vijftig vensters het verhaal van de historische en culturele ontwikkeling van Nederland. Gebouwen en plekken zijn, evenals topstukken uit musea, soms zeer illustratief voor gebeurtenissen en personen die we ons als samenleving willen herinneren of herdenken. Interessant daarbij is de vraag op welke wijze deze meerwaarde tot zijn recht kan komen.

Uitnodiging tot reageren

Het zijn juist op deze laatste punten dat we voor de verkenning inbreng zoeken vanuit de samenleving. Vindt u dat erfgoed moet bijdragen aan het levend houden van herinneringen en aan bezinning op ons verleden? Ons beleid richt zich op het beschermen en in stand houden van monumenten. Moeten we in dit beleid meer rekening houden met actuele maatschappelijke discussies en de verhalende kracht van erfgoed? En zo ja, op welke manier kunnen we dat het beste doen? Wij nodigen u uit om met ons mee te denken.

BY PEPINTE - OWN WORK, COMMONS:WIKIMEDIA.ORG

Erfgoed om bij stil te staan. In de huidige aula van de Universiteit Utrecht werd in 1579 de Unie van Utrecht gesloten. In de toenmalige kapittelzaal van de Dom sloten een aantal noordelijke Nederlandse gewesten een politieke overeenkomst en spraken af de Spanjaarden gezamenlijk te gaan bestrijden. De Unie van Utrecht wordt ook wel de eerste versie van onze latere grondwet genoemd. Hoewel de verschillende gewesten soeverein bleven en niet uit waren op een republiek bleek later dat hier de basis is gelegd voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Hebt u vragen?

Bel dan Dolf Muller, 06 - 10 91 55 93 of stuur een mail naar d.muller@cultureelerfgoed.nl.
www.cultureelerfgoed.nl

Projectteam Verkenning Herinneringserfgoed: Karlijn Bruggeman, Iris Contant, Monique Eerden, Henk Hoogeveen, Berthe Jongejan, Willem van Meggelen, Nadine van Tijn, Ben de Vries, René Wokke.

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.

Juni 2018

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Smallepad 5, 3811 MG Amersfoort.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Herinneringen om door te geven

Resultaten enquête herinneringserfgoed

Voormalig RAF-piloot Ernest Holmes, inmiddels blind, voelt aandachtig aan het gedenkteken van de vliegtuigcrash die hij als één van de weinigen van de bemanning wist te overleven. Daarnaast vormt het gedenkteken een ode aan de familie van der Heijden in Netersel waar hij enkele weken ondergedoken zat. Heemkundevereniging De Hooge Dorpen (Vessem, Wintelre en Knegsel) nam het initiatief voor dit herinneringsmonument dat in september 2018 onthuld werd.
Foto: Bart Beex

Herinneringen om door te geven

Resultaten enquête herinneringserfgoed

Colofon

**Herinneringen om door te geven
Resultaten enquête herinneringserfgoed**

Analyse en rapportage: projectgroep herinneringserfgoed: Monique Eerden, Iris Contant, Berthe Jongejan, Dolf Muller, Nadine van Tijn, Henk Hoogeveen en Ben de Vries in samenwerking met Maarten Reith (Reith-Hendriks & partners).

Opmaak: Xerox/OBT, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, maart 2019

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

Samenvatting	4
Inleiding	5
1 Herinneren en herdenken	6
2 Relatie herinneringserfgoed en herdenkingscultuur	10
3 Relatie samenleving - overheid	12

Samenvatting

De minister van OCW heeft aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) gevraagd een verkenning uit te voeren naar herinneringserfgoed. De eerste contouren van de relatie tussen erfgoed en herdenken/herinneren, op basis van onderzoek en gesprekken, staan in *Erfgoed om bij stil te staan* (juni 2018). Om deze inzichten te verdiepen is een enquête gehouden.

De vraag naar welke thema's er leven met betrekking tot herinneren en herdenken leverde een grote diversiteit aan thema's op met (accent)verschillen tussen regionaal en nationaal niveau. De meest genoemde thema's zijn de Tweede Wereldoorlog, de herdenkingen op 4 en 5 mei, het slavernijverleden, het koloniaal verleden en antisemitisme/Jodenvervolgning. De locaties die hiermee door de respondenten in verband worden gebracht zijn vrijwel altijd historisch verbonden met de gebeurtenis die men wil herinneren of herdenken.

Uit de enquête blijkt duidelijk de meerwaarde van historische plekken, gebouwen en objecten voor het herinneren en herdenken van gebeurtenissen en personen. Bijna 99% is het hiermee eens. Respondenten geven aan dat deze meerwaarde niet vanzelf tot stand komt maar extra aandacht behoeft. Monumenten moeten actief worden beschermd. Het aanwijzen tot monument wordt daarbij genoemd als instrument. Maar vanwege de dynamiek en het belang van het vertellen van verhalen bij historische plekken is er meer nodig. Hiervoor zijn uiteenlopende suggesties gedaan, zoals educatie en het bekender maken van het verhaal van de plek.

Ten slotte is gevraagd naar de rol van de overheid bij herdenken en herinneren. Dat blijkt er een te zijn van initiëren, stimuleren, faciliteren, bewaken, en dat op een merendeels actieve manier. Dat beeld past zowel bij de mensen die voor een meer assertieve overheid pleiten als bij de groep die vindt dat de samenleving meer aan zet is wat betreft de thema's die we willen herdenken. De mate van bemoeienis of regie kent dus wel flinke nuances. Belangrijk wordt gevonden dat de overheid als 'bewaker van de ondergrens' actie onderneemt als er voor bepaalde gebeurtenissen te weinig aandacht is. En ook is er een rol om gevoelige geluiden te kanaliseren.

Verder moet de overheid stimuleren dat het verhaal van een plek verteld wordt. Over het belang daarvan is behoorlijke consensus. Vooral aan de jongeren als doelgroep dient aandacht te worden besteed. En verhalen van een plek moeten op een genuanceerde manier (multiperspectief) verteld worden, vindt een ruime meerderheid. Er is nu eenmaal nuance in de geschiedenis. De kleinere groep die een bepaald perspectief benadrukt, vraagt met name aandacht voor de slachtoffers van historische gebeurtenissen, maar soms ook voor 'het succesverhaal van de witte Nederlandse geschiedenis'.

Hoe vertaalt de opkomst van de herdenkings- en herinneringscultuur in Nederland zich in het monumentenbeleid? Welke thema's vindt de samenleving belangrijk? Kan de verhalende kracht van monumenten daarvoor op een positieve manier worden ingezet? En zo ja, hoe dan? En wat is de rol van de overheid daarbij?

'Het erfgoed van Nederland staat er goed bij,' zo blijkt uit de erfgoedbalans 2017. Dit betekent niet automatisch dat monumenten daarmee ook bijdragen aan het beleefbaar houden van gebeurtenissen, die de samenleving belangrijk vindt. 'Het inzetten van verhalen vraagt om een omslag in het denken: van collectievorming, waardstelling en instandhouding naar een contextgerichte en meer dynamische kijk op erfgoed,' aldus een recent advies van de Raad voor Cultuur. Het behoud van erfgoed vanwege de verhalende- en herinneringswaarde past bij de zorgtaak van de minister zoals omschreven in de Erfgoedwet. De cultuurhistorische waarde is één van de vaste waarderingscriteria voor monumenten, naast architectuurhistorische waarde en de gaafheid van het monument. De cultuurhistorische waarde van monumenten staat meer dan voorheen in de belangstelling door actuele, maar ook beladen onderwerpen, zoals het slavernijverleden, 'fout' erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog en relictten die herinneren aan collaboratie, en de erfenis van de dekolonisatie.

Spiegelfunctie

Op dit moment voert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een verkenning uit voor de minister van OCW over herinneringserfgoed. De eerste fase bestond uit desktop research en gesprekken met diverse organisaties die 'van nature' betrokken zijn bij bepaalde thema's van de herdenkings- en herinneringscultuur in Nederland. Hieruit kwamen de eerste contouren van de relatie tussen erfgoed en herdenken/herinneren naar voren: erfgoed maakt aan de ene kant het verleden tastbaar en leesbaar, aan de andere kant versterken herinneringen/verhalen het erfgoed. De eerste bevindingen staan in *Erfgoed om bij stil te staan* (juni 2018).

Om de eerste inzichten uit de gesprekken te spiegelen en te verdiepen, ook binnen de soms heterogene achterban van organisaties waarmee is gesproken, is met een enquête een bredere groep bevestigd. Dit leverde 176 reacties op.

De hoofdvragen van de enquête zijn:

- Welke thema's leven er in uw regio met betrekking tot herinneren en herdenken? En zijn er historische plaatsen die u hiermee in verband brengt? En hoe is dat op nationaal niveau?
- Wat is voor u de meerwaarde van historische plekken, gebouwen en objecten voor het herinneren en herdenken van gebeurtenissen en personen? En is hier extra aandacht voor nodig?
- Wat is de rol van de overheid bij herdenken en herinneren?

Niet representatief, wel verrijkend

Van eind juni tot medio september 2018 hebben 176 respondenten de enquête Herinneringserfgoed ingevuld. Hun gemiddelde leeftijd is 53 jaar (jongste 19, oudste 83) en de verdeling man-vrouw is afgerond 57%-43%. De respons kwam uit alle provincies, waarvan de meeste uit Noord-Holland, Zuid-Holland, Gelderland, Utrecht en Noord-Brabant. Er kwamen ook een paar reacties vanuit het buitenland. Ongeveer 41% heeft kennis genomen van de enquête via sociale media (Twitter, Facebook, LinkedIn). Opvallend is dat het overgrote deel van de eerste 60-70 respondenten aangeeft via sociale media op de enquête te zijn geweest. Daarna gaat de verspreiding vooral via nieuwsbrieven (22%) en via kennissen (20%). Dit komt mede doordat de (in de eerste ronde) gesproken organisaties gevraagd zijn de enquête bij hun eigen achterban uit te zetten om ook eventueel andersluidende meningen op te vangen.

Uit deze manier van verspreiden, en ook uit de antwoorden zelf, is af te leiden dat de respondenten voor een groot deel uit de groep erfgoedzorgers (professionals en vrijwilligers) en de direct bij diverse thema's van herinneringserfgoed betrokken groepen in de samenleving komen, maar deels ook daarbuiten. De enquête is daarmee niet representatief, maar voldoet wel als spiegel en verrijking van de initiële bevindingen. En dat was het doel.

1 Herinneren en herdenken

In *Erfgoed om bij stil te staan* schreven we dat het herinneren en actief herdenken van gebeurtenissen van nationaal belang zowel op lokale als op landelijke schaal kan plaatsvinden. De daarbij horende uitingsvormen van herdenkingscultuur en van historisch besef veranderen door de tijd heen. De kerngedachte is dat herdenken een dynamisch proces is. Het kan alleen actualiteitswaarde behouden als het meeveert met nieuwe inzichten en ontwikkelingen. Het zijn immers de hedendaagse percepties die bepalen welk verleden men het herdenken waard acht.

Regionaal niveau

Welke thema's leven er in uw regio met betrekking tot herinneren en herdenken? En kunt u historische plaatsen noemen die u hiermee in verband brengt? Met deze twee vragen start de enquête.

In een vrij tekstveld zijn door de respondenten thema's ingevuld. Ter inspiratie was een mindmap meegegeven met tientallen voorbeelden. In de analyse zijn de in de vrije tekstvelden genoemde thema's geclusterd. De clusters sluiten aan op maatschappelijke thema's.

Top vijf meest genoemde regionale thema's:

1. Tweede Wereldoorlog (104x) + 4&5 mei (34x)
2. Antisemitisme en Jodenvervolgning (30x)
3. Slavernijverleden (28x)
4. Koloniaal verleden (15x)
5. Tachtigjarige Oorlog (14x)

De vraag leverde, naast de groep 'koplopers' die meer dan tien keer genoemd zijn, een enorme diversiteit aan thema's op. Om een indruk te geven van het kleurrijke palet: Eerste Wereldoorlog, Gouden Eeuw, eerste vliegtuigen over Nederland, Watersnoodramp van '53, emancipatie, Reformatie, komst Molukkers, ontploeding, Gerrit Rietveld, Leids ontzet, onafhankelijkheid Suriname, Februaristaking, verlening stadsrechten, Vikingen, stadsuitleg, stormramp Borculo, Sinterklaas, Koude Oorlog, fabrieken Philips, Afsluitdijk en mijnbouwgeschiedenis.

Alle respondenten, op een enkeling na, noemen een bij het door hen genoemde thema behorende plaats of specifieke locatie. Deze zijn aan de ene kant algemeen van aard: de eigen gemeente, stadcentra, bunkers, forten, begraafplaatsen. En daarnaast een hele lijst met specifieke plekken, zoals Westerbork, kamp Amersfoort, Muur van Mussert, Hollandsche Schouwburg, Bevrijdingsbos Groningen, Plein 40-45 en Lloydkade in Rotterdam, Kapittelzaal Universiteit Utrecht, Schokland,

Hollandsche Schouwburg Amsterdam

Foto: Hollandse Hoogte, Marijke Volkers

Tropenmuseum, vliegbasis Soesterberg, Valkhofbunker en Anne Frank Huis. Voor het herdenken en herinneren in de regio kan men dus een relatie leggen met historische locaties en (gedenk)plekken.

Nationaal niveau

De vraag welke thema's op nationaal niveau leven, levert een vergelijkbaar beeld op. Ook hier een duidelijke hoofdmoot met thema's die meer dan tien keer genoemd zijn, met daarnaast een heterogene lijst met thema's als Tachtigjarige Oorlog, Nederlandse culturele identiteit, VOC-tijd/Gouden Eeuw, Sinterklaas/zwarte Piet, vluchtelingen/asielzoekers, Eerste Wereldoorlog, Indië-herdenking, zinloos geweld, grondwet, terrorisme, vervolging Roma en Sinti, Prinsjesdag en WK voetbal.

Top vijf meest genoemde nationale thema's:

1. Tweede Wereldoorlog (82x) + 4&5 mei (43x)
2. Slavernijverleden (38x)
3. Koloniaal verleden (35x)
4. Antisemitisme en Jodenvervolgning (29x)
5. Rampen waaronder de Watersnoodramp van '53 (14x)

Geveltop op het Rokin in Amsterdam

Foto: Vereniging Vrienden van Amsterdamse Gevelstenen (VVAG)

Een constatering is dat de top vier met meest genoemde thema's op beide lijsten dezelfde is, alleen in een andere volgorde. Koloniaal verleden en slavernijverleden scoren op nationaal niveau hoger dan op regionaal niveau. De Eerste Wereldoorlog wordt minder genoemd als nationaal thema, net als eerste vliegtuigen over Nederland. Voorbeelden van thema's die niet bij 'regionaal' zijn genoemd maar hier wel: Nederlandse culturele identiteit, Indië-herdenking, zinloos geweld, grondwet, terrorisme, vervolging Roma en Sinti, Prinsjesdag en WK voetbal.

Gemiddeld noemden de 176 respondenten twee thema's: circa 410 regionaal en 385 nationaal. En ook zijn er overlappende categorieën. Naast WO II zijn bijvoorbeeld

verzet/collaboratie, Muur van Mussert en veteranendag genoemd. En bij VOC/Gouden Eeuw zijn de 'zeehelden' niet meegeteld, net als 'koloniale expansie en dekolonisatie' niet is meegerekend bij 'koloniaal verleden'.

De locaties die landelijk met herinneren en herdenken in verband worden gebracht zijn de oorlogskampen, slavernijmonumenten, (betwiste) standbeelden, erebegraafplaatsen en andere herdenkingspunten. Vaak genoemd zijn het Nationaal Monument op de Dam en de Waalsdorper vlakte. Andere voorbeelden: Batavia, Oranjehotel, Rijnbrug, Domplein, Hanzesteden, Grebbeberg, Biesbosch, Watersnoodmonument, Prinsenhof, Monument MH17.

De Molukse Kerk Eben Haezer in Appingedam

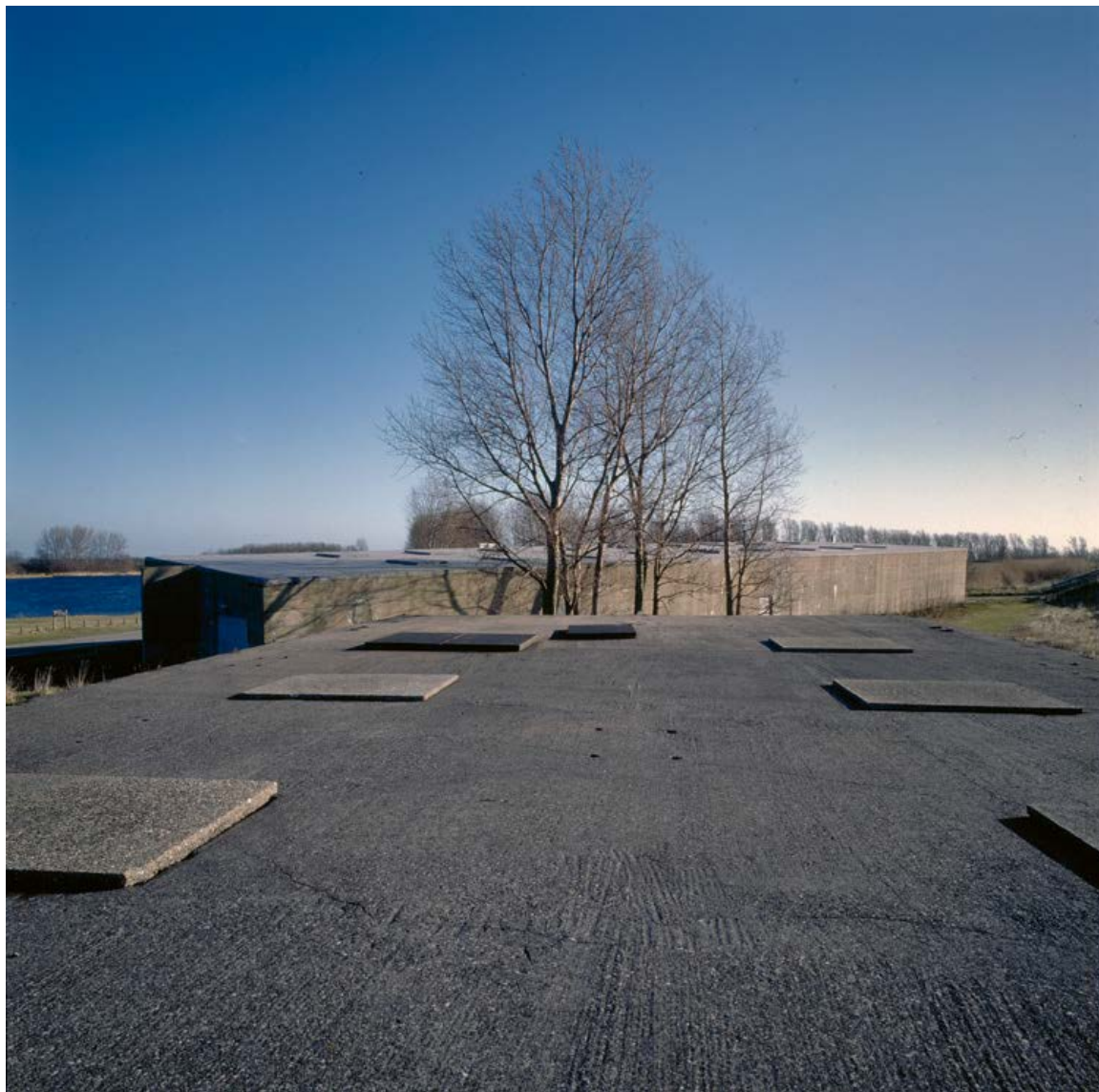
Foto: RCE, Wouter van der Sar

Van kruisiging tot MH17

Tot slot valt bij dit onderdeel nog op dat herinneren ver in de tijd terug gaat. Van de kruisiging van Jezus, Romeinen in Nederland, Sint Maarten en Karel de Grote (oudheid en middeleeuwen) tot de reformatie, Willem van Oranje, Unie van Utrecht, de Gouden Eeuw (met de VOC, J.P. Coen, Michiel de Ruyter, Frans Hals en droogmakerij Haarlemmermeer), Napoleon en het verlies van België (vroegmoderne tijd). En na de 19e eeuw met onderwerpen als socialisme/arbeidersklasse, Willem II, Van Gogh en Aletta Jacobs volgt de 20e eeuw tot heden, waarop het leeuwendeel van de antwoorden betrekking heeft. Thema's die hier de boventoon voeren zijn WO I en WO II, rampen (MH 17, Watersnoodramp, Bijlmerramp, aardbevingen in Groningen), emancipatie (LBGT en vrouwen), wederopbouw.

Conclusie: grote diversiteit aan thema's

Algemene conclusie is dat vier geconstateerde hoofdthema's (Tweede Wereldoorlog, VOC-tijd/slavernijverleden, antisemitisme en Jodenvervolging, koloniaal verleden) onder de respondenten breed worden gedragen. Maar er leeft meer. Er is een grote diversiteit aan thema's met (accent)verschillen tussen regionaal en nationaal niveau. Verder zijn de locaties die op beide niveaus worden genoemd vrijwel altijd historisch verbonden met de gebeurtenis die men wil herinneren of herdenken.

Vier caissons, afkomstig van de dijkdichting na de stormramp 1953 in Ouwerkerk

Foto: RCE, G.J. Drukker

2 Relatie herinneringserfgoed en herdenkingscultuur

De herdenkingscultuur op nationaal niveau is een collectieve aangelegenheid met een voornamelijk immateriële waarde, zo constateerden we in Erfgoed om bij stil te staan. Het ritueel staat of valt met de betrokkenheid van publiek. Gezamenlijk uitgevoerde handelingen, rituelen en emoties spelen een belangrijke rol. Onroerend erfgoed kan hier een ondersteunende en dienende rol vervullen. Dit is gevraagd in de enquête.

Vraag: Wat is voor u de meerwaarde van historische plekken, gebouwen en objecten voor het herinneren en herdenken van gebeurtenissen en personen?

Bijna 99% is het hiermee eens.

Reden van de meerwaarde	Aantal*	Percentage*
Plek om naar toe te gaan / samen te komen	99	57
Op een historische plek wordt de geschiedenis invoelbaar (topophilia)	135	78
Historische plaatsen zijn een belangrijke aanvulling op o.a. museale objecten, archieven en lesmateriaal	132	76
Ook buiten een herdenkingsmoment om, vertelt een plek het verhaal	119	68
Anders	14	8

Totaal aantal respondenten: 174

*Meerdere antwoorden waren mogelijk

De hoogst scorende redenen, zoals invoelbaarheid van de geschiedenis en de narratieve kwaliteit van de plek zelf, spreken voor zich. Daarnaast wordt er ook veel waarde gehecht aan historische plekken om samen te komen. Bij 'Anders' noemen respondenten onder andere dat historische plekken, gebouwen en objecten ondersteunen bij onderwijs en debat en dat ze helpen bij het blijven beseffen dat vrijheid en democratie niet vanzelfsprekend zijn (plek voor reflectie/bewustzijn/bezinning). Ook kunnen ze de binding met een nieuwe woonplek bevorderen. Dat ze zorgen voor een persoonlijke verbinding met de historische gebeurtenis, positief of schurend (5x), is onder topophilia te scharen.

Vraag: Is deze meerwaarde vanzelfsprekend, of behoeft deze extra aandacht?

Bijna 89% antwoordt dat extra aandacht nodig is, 9% vindt dat er geen extra aandacht nodig is en zo'n 2% weet het niet of heeft geen mening. Welke vorm zou die aandacht dan moeten hebben?

Een belangrijke reden om geen extra aandacht nodig te vinden is dat historische plekken, gebouwen en objecten al bekend zijn. Of dat het monument er al is en men liever aandacht voor de verhalen wil. Bij aandacht 'Anders' worden onder andere extra vrijwilligers, toerisme en interpretatietools genoemd. En een paar keer dat er niet één manier is om aandacht te geven, dat het verschilt per plek, maatwerk dus.

Jaarlijks evenement 'Bridge to Liberation Experience 2018' bij de John Frost brug in Arnhem

Foto: René Knoop

Aandacht in de vorm van	Aantal*	Percentage*
Kennisontwikkeling en educatie	122	79
Markering van de plek met een bord, herdenkingsmonument, tentoonstelling e.d.	92	59
Het vertellen van het verhaal, excursies, luisterpalen, e.d.	111	72
Re-enactment	20	13
Publieke en fysieke toegankelijkheid	99	64
Specifieke benaming zoals 'plaats van herinnering' of 'plaats van bezinning'	49	32
Anders	13	8

Totaal aantal respondenten: 155

*Meerdere antwoorden waren mogelijk

Uit de antwoorden is af te leiden dat de respondenten graag zien dat er veel gedaan wordt op het gebied van kennisontwikkeling en educatie. Ook het vertellen van het verhaal van de plek, het publiek en fysiek toegankelijk maken en het markeren ervan (met borden, tentoonstellingen etc.) scoren goed.

Vraag: Vindt u het belangrijk dat de eerder – door u – genoemde plekken beschermd zijn, bijvoorbeeld als rijksmonument, gemeentelijk monument of anders?

93% antwoordt positief op de vraag. Bijna 3% weet het niet of heeft geen mening. De 4% die het er niet mee eens is, vindt bijvoorbeeld dat het label monument te veel tijdgebonden is en standbeelden en belangrijke personen snel gedateerd kunnen zijn. Redenen vóór bescherming, door respondenten aangegeven, zijn dat de plekken belangrijk zijn voor herinnering en bezinning, ze belichamen de geschiedenis van ons land, ze zorgen voor verbinding met het verleden en ze zijn kwetsbaar. Daarom moet de overheid of samenleving zich inspannen om ze te behouden.

Conclusie: de plek doet ertoe

Algemene conclusie bij dit onderdeel is dat vrijwel iedereen de meerwaarde van historische plekken, gebouwen en objecten voor het herinneren en herdenken van gebeurtenissen en personen erkent. En dat hier extra aandacht voor nodig is. Monumenten moeten actief worden beschermd. Met aanwijzing tot monument is het fysiek behoud te regelen. Maar voor kennisontwikkeling en educatie, het publiek en fysiek toegankelijk maken en het vertellen van verhalen bij historische plekken is er meer nodig. Dit blijkt uit de gewenste extra aandacht, waarvoor diverse suggesties zijn gedaan.

Open Joodse Huizen is een programma van kleinschalige, particuliere herdenkingsbijeenkomsten

Foto: Joods Cultureel Kwartier

3 Relatie samenleving - overheid

Het laatste deel van de enquête heeft betrekking op de rol van de overheid. In *Erfgoed om bij stil te staan* wordt zij een bewust afwachterende positie toebedeeld. Bij het oprichten van monumenten en het initiëren en uitvoeren van herdenkingen speelt de rijksoverheid over het algemeen een beperkte rol. Het 'eigendom' van herdenken ligt bij de samenleving en bestaat bij de gratie van een zekere collectiviteit. Toch is en was de overheid in het verleden zeker niet afwezig. Met name in tijdsgewrichten waarin er behoefte is aan het benadrukken van de nationale identiteit of wanneer er sprake is van een kantelend geschiedbeeld, wordt er vanuit de overheid en andere instituties meer regie genomen. Wordt deze observatie in bredere kring gedeeld? Om dat te achterhalen is gevraagd te reageren op drie stellingen.

Stelling 1. Wat we in Nederland willen herdenken, wordt bepaald door de samenleving. De overheid moet zich daarbij terughoudend opstellen.

Antwoord	Aantal	Percentage
Helemaal oneens	24	14
Oneens	67	38
Neutraal	40	23
Eens	32	18
Helemaal eens	13	7

Een meerderheid (52%) is het met de stelling oneens, dus de overheid moet wat betreft deze groep een actieve houding aannemen ten aanzien van wat we in Nederland herdenken. Bij de toelichting op deze vraag zijn de meest genoemde termen in dit verband initiëren en ondergrens bewaken. De actieve rol komt naar voren in bijvoorbeeld "de overheid is reeds betrokken bij herdenkingen en dat moet zo blijven en daar waar nodig uitgebreid worden" en "de overheid speelt een rol bij de geheugenfunctie en het historisch besef". Reden dat de overheid moet initiëren is om een voorbeeld stellen, de samenleving zou het niet zelf kunnen. Vooral bij nationale herdenkingen ligt er een belangrijke rol voor de overheid, dit wordt meerdere keren genoemd.

De meeste opmerkingen vallen onder wat te kenschetsen is als 'het bewaken van de ondergrens'. Zo zou de overheid herdenkingen voor minderheden moeten bewaken: "Als enkel democratisch wordt besloten wat we herdenken, is daar geen aandacht voor". Maar ook dat de overheid "een rol moet spelen vanwege racistische tendensen in de maatschappij".

Sommige respondenten uiten hun zorgen over 'het succesverhaal van de Nederlandse geschiedenis'. "Oude standbeelden waar vandaag de dag commotie over is zouden door de overheid juist moeten worden beschermd tegen de tirannie van de meerderheid."

En: "We mogen onze geschiedenis niet laten herschrijven door bijvoorbeeld nieuwkomers."

Tot slot springt in het oog de rol van de overheid als instantie die bepaalde, meer gevoelig liggende geluiden uit de samenleving kanaliseert. De overheid moet hier uiteraard voor openstaan, maar zal daar kritisch mee om moeten gaan, aldus een toelichting. "De overheid hoort grotere lijnen in het oog te houden dan de waan van de dag waaraan de niet-overheid meer onderhevig is." Dit zou ook geschaard kunnen worden onder de noemer bewaken van objectiviteit, waaronder andere opmerkingen omtrent kennis, feiten, professionaliteit en fatsoen zich laten plaatsnemen.

Een kwart van de respondenten was het eens met de stelling dat de overheid zich terughoudend moet opstellen en ongeveer 23% was neutraal. Vaak wordt gewezen op een gezamenlijke inspanning: de overheid faciliteert initiatieven vanuit de samenleving. "Het mooie van herdenken is dat het vaak van onderop begint. De overheid dient wel de kaders te bewaken waarbinnen dit gebeurt en/of te faciliteren dat het kan gebeuren. Eigenlijk een dienende rol." Andere rollen van de overheid zijn die van scheidsrechter, controleur en stimulator. Stimuleren is hier vooral bedoeld als reageren op wensen van burgers. "De overheid moet tegemoetkomen aan nieuwe behoeften tot herinneren en herdenken vanuit de samenleving." Dus ook als mensen het eens zijn met de stelling dat de overheid zich terughoudend moet opstellen, dan nog zien zij de overheid als belangrijke actor. "De behoefte aan herdenken moet wel uit de samenleving komen, maar vanzelf gaat het niet." En: "Terughoudendheid van de overheid betekent niet afzijdigheid!"

4 mei herdenking oorlogsslachtoffers bij monument op de Dam
Foto: Nationaal Comité 4 en 5 mei Jasper Juinen. Commons.wikipedia.org

Stelling 2. De overheid moet stimuleren dat het verhaal van een plek verteld wordt.

Antwoord	Aantal	Percentage
Helemaal oneens	1	1
Oneens	4	2
Neutraal	25	14
Eens	80	45
Helemaal eens	66	38

Een duidelijke meerderheid (83%) stemt in met deze stelling. Slechts een kleine 3% is het oneens. De overheid moet volgens de respondenten stimuleren dat het verhaal van een (historische) plek verteld kan worden. De redenen die men hier vóór de stelling geeft zijn onder andere dat gebeurtenissen in het verleden niet vergeten mogen worden en dat verhalen een multiperspectief bieden. “Meer achtergrondinformatie leidt tot meer begrip. Het verhaal vertellen is erkenning voor het verleden.” Ook wordt genoemd dat verhalen voor betrokkenheid bij het verleden zorgen, verhalen belangrijk zijn voor de ontwikkeling van de samenleving en dat het past in de algemene taak van de overheid om te informeren.

Geschiedenisonderwijs wordt vaak genoemd als manier om met name jongeren het verhaal te vertellen over de historische plekken. “Dit is hard nodig en dan het liefst zo professioneel mogelijk. Stenen zeggen niet zoveel aan de huidige kinderen en jongeren. Je moet de verbeelding stimuleren en zorgen voor interactie.” En, korter: “Stimuleer scholen het in hun lesplan op te nemen.”

Verder komen subsidie, onderzoek, kennisontwikkeling, voorlichting en wedstrijden voorbij als middelen om het vertellen van verhalen te stimuleren.

Degenen die het niet met de stelling eens zijn, geven bijvoorbeeld als redenen dat het geen plicht van de overheid is of dat de overheid de plek of het verhaal niet kent.

Stelling 3. De overheid moet stimuleren dat het verhaal van de plek vanuit verschillende perspectieven verteld kan worden.

Antwoord	Aantal	Percentage
Helemaal oneens	10	6
Oneens	18	10
Neutraal	26	15
Eens	64	36
Helemaal eens	58	33

“Een goed verhaal is altijd genuanceerd.” Dit is grosso modo de opvatting van de 69% die het met de laatste stelling eens is. Alle verhalen moeten worden verteld, en dat stimuleren past bij een neutrale overheid, zo lezen we. Er zijn daders én slachtoffers, er is nuance in de geschiedenis. “Alleen met meerdere perspectieven kunnen we reflecteren en verwerken wat gebeurd is.” De verhalen moeten echter wel wetenschappelijk gefundeerde verhalen zijn, met historisch besef. Aandacht van de overheid voor verschillende perspectieven past bovendien bij een multiculturele samenleving. Het bevordert dat mensen zich openstellen voor andere visies. “Verschillende mensen hebben verschillende verhalen. Geef ook de ruimte om het andere verhaal te vertellen.” En: “Nu Nederland multicultureel is geworden, vind ik het waardevol en logisch dat vanuit verschillende perspectieven gekeken en geoordeeld kan worden.”

De ‘voorstemmers’ vinden dat de overheid de verhalen moet verzamelen en beheren. Hiervoor moet ze fondsen, geld, faciliteiten beschikbaar stellen. Verhalen kunnen worden verteld op tv, op scholen, in musea, bij stadswandelingen, op locatie en digitaal. “De overheid is de neutrale en onderlegde verzamelaar van invalshoeken, doet diversiteit van bevolkingsgroepen en visies recht.” De mensen die niet instemmen met de stelling dat de overheid moet stimuleren dat het verhaal van de plek vanuit verschillende perspectieven verteld kan worden (16%), vinden vooral dat er maar één, juist perspectief is, bijvoorbeeld het slachtofferperspectief. “In bijvoorbeeld de tweede wereldoorlog is er maar één perspectief, en dat is het verfoeien van het fascisme en de gevolgen daarvan.” Of: “De plek/plaats heeft maar één verhaal, het perspectief van de ‘slechteriken’ hoeft niet verteld te worden.” Van de overheid wordt ook verwacht dat zij ervoor waakt dat herdenkingen van een specifieke groep niet verbreed worden, zoals die van de slachtoffers van de Jodenvervolgving naar slachtoffers van oorlogen in het algemeen.

De groep die ‘neutraal’ (15%) reageert op de stelling geeft aan dit ingewikkeld te vinden en vraagt zich af onder welke voorwaarden de overheid deze rol zou kunnen uitoefenen. Wie bepaalt welke perspectieven ‘toegelaten worden’? En als de overheid verhalen stimuleert, dan moet zij ervoor waken dat de overheid de historische context schetst zonder waardeoordeel. “Feiten moeten wel feiten blijven!”

Monument Indië-Nederland

Foto: Stadsarchief gemeente Amsterdam

Conclusie: overheid initieert en bewaakt met oog voor iedereen

Initiëren, stimuleren, faciliteren, bewaken, en dat op een merendeels actieve manier. Dat beeld van de rol van de overheid krijgt de duidelijkste contouren op basis van de enquête. Het past zowel bij de mensen die voor een meer assertieve overheid pleiten als bij de groep die vindt dat de samenleving meer aan zet is wat betreft de thema's die we willen herdenken. De mate van bemoeienis of regie kent dus wel flinke nuances. Belangrijk is de overheid als 'bewaker van de ondergrens', actie onderneemt als er voor bepaalde gebeurtenissen te weinig aandacht is. En ook is er een rol om gevoelige geluiden te kanaliseren.

De overheid moet verder stimuleren dat het verhaal van een plek verteld wordt. Over het belang daarvan is behoorlijke consensus. Vooral aan de jongeren als doelgroep dient op dit punt aandacht besteed. En ja, verhalen van een plek moeten op een genuanceerde manier (multiperspectief) verteld worden, vindt een ruime meerderheid. Er is nu eenmaal nuance in de geschiedenis. De kleinere groep die een 'monoperspectief' voorstaat, vraagt met name aandacht voor de slachtoffers van historische gebeurtenissen, maar soms ook voor 'het succesverhaal van de witte Nederlandse geschiedenis'.

Wat kunnen we leren van de Amersfoortse wijk Kattenbroek, met zijn speelse architectuur?

Het erfgoed van de toekomst

Op verkenning

Om ons heen hebben we gebouwen, terreinen en archeologische vindplaatsen die het waard zijn om te behouden. De bijzonderste daarvan zijn beschermd als rijksmonument. Maar hoe gaan we daar verder mee? Vier verkenningen zorgen voor een blik in de toekomst.

MACHTELD LINNEN

Het eerste rijksmonument van Nederland staat midden op de Amsterdamse Wallen. In het gebouw uit de achttiende eeuw, met een versierde halsgevel, werken dames van plezier achter rood verlichte ramen. Het pand werd zo'n vijftig jaar geleden een monument. Hoe anders ziet de woning van architect Jan de Jong eruit, in de jaren zestig gebouwd en sinds begin dit jaar rijksmonument. In het huis met strakke belijningen bij het Brabantse dorp Schaijk voerde De Jong tot in het kleinste detail zijn ideeën door. Het contrast tussen beide monumenten maakt nieuwsgierig. Wat voor nieuwe monumenten komen er

Dienstplichtigen in 1960. Is het onderkomen van de foerier waar ze hun plunjebaal moesten ophalen voor hen nu cultureel erfgoed?

nog bij? Wie bepaalt dat? En moet alles wat we willen behouden wel een monument worden? Om dit te onderzoeken verkent de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel vier thema's. Het gaat om de periode na 1965, herinneringserfgoed, archeologische vindplaatsen en ons militaire verleden. Stuk voor stuk thema's die op dit moment leven in de samenleving en waarop de Rijksdienst regelmatig wordt bevraagd. Met elke verkenning brengt de dienst in beeld wat het behouden waard is, hoe je dat het beste in stand zou kunnen houden en hoe de maatschappij daar invulling aan kan geven. De Rijksdienst kiest daarbij niet voor de gebaande paden. 'De samenleving verandert, net als de kaders waarbinnen we werken', zegt Marjolein Verschuur, leider van de verkenning Archeologie. 'We moeten onszelf de vraag stellen wat dat betekent voor het aanwijzen van monumenten.'

FOTO RIKEL NIJHUIS/GALEN

Met elke verkenning brengt de dienst in beeld wat het behouden waard is

Post 65

Het laatste aanwijzingsprogramma dat de Rijksdienst uitvoert, voor bouwwerken uit de wederopbouwperiode na de oorlog, is bijna afgerond. Het lijkt logisch om meteen verder te gaan met het volgende tijdvak, na 1965. Maar Anita Blom, leider van de verkenning Post 65, tempert de verwachtingen:

'Voordat je van erfgoed kunt spreken moet de tijd zijn werk doen. De waardering moet rijpen.' Al erkent ze dat de tijd dringt: 'Gebouwen worden steeds sneller gesloopt.' Om het 'premature' erfgoed toch te behouden legt Blom daarom een relatie tussen actuele maatschappelijke en ruimtelijke 'opgaven' en de verhalende kracht van monumenten. Ze richt de schijnwerpers op de stadsvernieuwing van de jaren zeventig, de Vinex-wijken van de jaren tachtig en op de grote recreatiegebieden die toen buiten de stad werden aangelegd. Soms biedt de aanpak van toen aanknopingspunten voor huidige veranderingen.

Blom: 'Nederland wil op korte termijn een miljoen woningen bouwen. Die wens leefde er in de jaren zestig en tachtig ook al, met dezelfde vraagstukken. Hoe bouw je met kwaliteit in de wei? Neem een wijk als Kattenbroek in Amersfoort, uit de jaren negentig, met zijn speelse opzet en architectuur. Of de Haagse Beemden in Breda, waarvoor het oude landschap als onderlegger is gebruikt. Dat waren de antwoorden van destijds. Hoe gaat het nu met die gebieden en wat kunnen we daarvan leren? Laten we eerst op deze manier het verhaal vertellen. Laat ook bewoners vertellen wat zij ervan vinden. Dan wordt duidelijk wat er waardevol is om te behouden.'

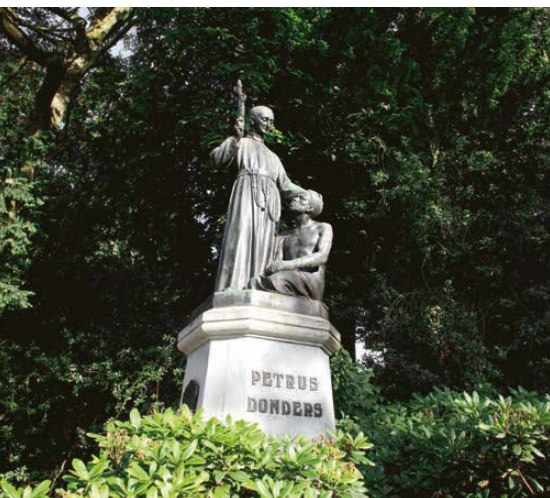
Canon

Verhalen spelen een rol in alle vier de verkenningen. 'Dat past in onze tijdgeest', stelt Ben de Vries. 'Denk aan de canon van de Nederlandse geschiedenis.' De Vries leidt de verkenning Militair erfgoed. Zijn verhaal begint in 1815 bij de formatie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en eindigt bij Uruzgan. De Vries is niet gestart vanuit een inventarisatie van alle militaire bouwwerken, terreinen, voertuigen en dergelijke: 'Dan schrijf je op wat er allemaal nog is. Maar als je vertrekt vanuit politieke, maatschappelijke en technologische ontwikkelingen komen er andere zaken aan bod. Wat is bijvoorbeeld het militaire erfgoed van de dienst- >>

FOTO RIKEL CHIRIS BOOMS

In deze hangar op Vliegbasis Soesterberg stonden in de Koude Oorlog altijd twee straaljagers klaar om in te grijpen

Je kunt op verschillende manieren kijken naar het standbeeld van missionaris Peerke Donders met een melaatse

- » plichtige jongens die tijdens de Koude Oorlog hun burgerklouffie moesten inruilen voor een uniform? Is dat het keuringsbureau, het onderkomen van de foerier waar ze hun plunjebaal moesten ophalen of zijn dat de protestantse, katholieke en humanistische militaire tehuizen?

De Koude Oorlog is bovenal het verhaal van afschrikking, en angst voor de Russen. 'Op Vliegbasis Soesterberg stonden in een speciale hangar altijd twee straaljagers met draaiende motoren klaar om op te stijgen. En als "de bom" viel, konden de ministers vanuit ondergrondse bunkers het land besturen, terwijl boven hun hoofd alles was verwoest.' De Vries haalt de verhalen actief op bij experts en belangengroepen in het land. Dat levert regelmatig nieuwe inzichten op. 'Ben Schoenmaker, directeur van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie, wees ons bijvoorbeeld op de betekenis van Vlieg-basis Woensdrecht als plek waar begin jaren tachtig de historische protesten tegen de kruisraketten plaatsvonden.'

Plaatsen van herinnering

In het regeerakkoord wordt het belang onderstreept om plaatsen van herinnering zichtbaar en toegankelijk te maken. 'Voor mij is Huis Doorn zo'n plek', vertelt Monique Eerden, leider van de verkenning Herdenkingscultuur en herinneringserfgoed. 'De Duitse keizer Wilhelm II bracht hier twintig jaar in ballingschap door. Al zijn spullen staan er nog, waaronder een foto van het diner bij de trouwerij van zijn dochter. Op de foto zie je alle vorsten nog samen aan tafel zitten. Even later breekt de Eerste Wereldoorlog uit. Een tijdperk komt ten einde. Van een tekst in een schoolboek onthoud je alleen de feiten, maar dankzij de inkleuring op zo'n plek wordt het een eigen herinnering.' De verkenning brengt in beeld of en hoe de zeggingskracht van monumenten kan worden ingezet om de herinnering aan belangrijke gebeurtenissen en personen levend te houden.

Herinneringen die pijn doen, vallen net zo goed onder de verkenning. Eerden: 'Wat we herdenken,

waar we ons op willen bezinnen bepaalt de samenleving. Vanuit het erfgoed kunnen we aansluiten op wat er in de maatschappij leeft.' De Hollandsche Schouwburg in Amsterdam herinnert aan de Jodenvervolging. Ook Kamp Vught is een rijksmonument. Deze plek heeft niet alleen een betekenis voor Joden, maar ook voor onder anderen verzetsmensen, Sinti, Roma en Molukkers. En eerder dit jaar is de aanwijzingsprocedure gestart voor de Muur van Mussert. Deze maakte deel uit van een Nationaal Tehuis, dat de NSB vanaf 1936 bij Lunteren inrichtte. De muur verwijst naar de opkomst van het nationaalsocialisme en naar de collaboratie tijdens de oorlog.

Van kleur verschieten

Soms verschieten monumenten van kleur. Eerden: 'Het beeld van Peerke Donders in Tilburg bijvoorbeeld. Dat is in de jaren twintig gemaakt als eerbetoon aan de missionaris Donders. Je kunt er op verschillende manieren naar kijken. Het is een beeld van een geestelijke die de zegen geeft aan een melaatse, die geknield aan zijn voeten zit. Voor velen verwijst het naar de inzet van Donders voor de zieken en uitgestoten in de samenleving en vormt daarmee een voorbeeld voor hun eigen handelen. Recent kwam daar een andere zienswijze bij. Het beeld herinnert namelijk vele anderen aan de kerstening van de koloniën en de onderdrukking van de zwarte bevolking aldaar. Maar beide betekenissen zijn van waarde om onze geschiedenis te kunnen begrijpen en te kunnen vertellen.' Marjolein Verschuur van de verkenning Archeologie merkt op dat verhalen bijdragen aan een betere omgang met een monument. Zeker in de archeologie. 'In dat geval beschermen we immers meestal onzichtbare zaken, resten onder de grond. Als mensen kunnen ervaren wat de betekenis daarvan is, wordt het behoud gemakkelijker. Vindplaatsen als Dom Under en Castellum Hoge Woerd in Utrecht

'Hoe geven we meer invulling aan de wensen vanuit de samenleving?'

MEEDOEN AAN DE VERKENNINGEN?

Voor alle vier de verkenningen haalt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ideeën en kennis op in het land. De Rijksdienst organiseert onder meer platformbijeenkomsten, vraagt schriftelijke reacties op conceptvisies en houdt interviews. Belangrijke momenten kondigt de dienst aan op www.cultureelerfgoed.nl.

laten zien hoe je het publiek mee kunt nemen door de tijd. Daarnaast moeten we goed kijken wat de Nederlanders zelf als hun erfgoed zien. Nu bepalen we nog vooral vanuit wetenschappelijk oogpunt wat belangrijk is. Hoe geven we meer invulling aan de wensen vanuit de samenleving?'

Een breder scala

Voor alle vier verkenningen geldt dat naast de vraag 'wat' ook de vraag 'hoe' dit het beste kan worden beschermd nog onderwerp van studie is. Het antwoord hierop zal deel uitmaken van een advies aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Er staat ons namelijk een breder scala aan mogelijkheden ter beschikking dan alleen aanwijzing als rijksmonument. Gemeenten beschermen het culturele erfgoed ook via bestemmingsplannen. Daardoor moet het belang van het erfgoed afgewogen worden als er iets in een gebied verandert. Bovendien dragen het delen van kennis, onderwijs, de bevordering van draagvlak en vakmanschap, subsidies en de inzet van vrijwilligers bij aan behoud van het erfgoed.

Binnen alle verkenningen weegt de Rijksdienst af welke acties het beste bijdragen aan behoud. 'Dat maakt dat we scherp kijken in welke gevallen we iets aanwijzen als rijksmonument', stelt Marjolein Verschuur. 'Voor archeologische vindplaatsen betekent dat bijvoorbeeld dat we nog meer willen kijken naar wat ons onderscheidt van het buitenland. In Nederland hebben we weinig bovengrondse resten van de Romeinse Limes. Maar dankzij de natte omstandigheden hier bevinden zich onder de grond wel veel organische overblijfselen. En dat bezitten onze buurlanden niet. Dat is dan onze bijdrage aan het verhaal.' ■

Machteld Linssen, programmamanager bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, stuurt de vier verkenningen aan, m.linssen@cultureelerfgoed.nl.

Castellum Hoge Woerd, een moderne interpretatie van een Romeins fort, laat zien hoe je het publiek mee kunt nemen door de tijd

Beladen erfgoed in een Europese context

Umstritten, gecontesteerd, controversé, sensitive

In Nederland staan tal van oude bouwwerken en standbeelden die met slavernij, kolonialisme en collaboratie te maken hebben. Deze roepen tegenwoordig vaak sterke emoties op. Het is verhelderend om te zien hoe onze buurlanden met zulk beladen cultureel erfgoed omgaan. BEN DE VRIES

FOTO STICHTING HET LANTERSCHE BUIRTROESCH

Vanuit de lucht valt goed te zien dat het NSB-Tehuis meer dan een muur betrof

Wanneer is cultureel erfgoed eigenlijk beladen? In eerste instantie als het mensen verdeelt in plaats van verbindt. Of als een groep zich niet herkent in een bepaalde weergave van het verleden. Of als er sprake is van oud zeer, van slepende kwesties. Geschiedenis wordt meestal geschreven door de overwinnaar en door de meerderheid. Vandaag de dag laat ook de minderheid van zich horen en zit de toenmalige overwinnaar vaker in het beklagdenbankje. En waarom is juist nu iets beladen? Dat lijkt samen te vallen met onze tijdgeest, met verharding van de samenleving, met toegenomen populisme en polarisatie. Dit alles in een snel veranderende wereld. Natuurlijk leidt het verstrijken van de tijd tot andere inzichten en laten nieuwe generaties, soms met een migrantenachtergrond, een ander licht schijnen op onze geschiedenis. Dit geldt met name bij geweldsconflicten, zoals Jan Pieterszoon Coen die in de zeventiende eeuw uitvocht op de Banda-eilanden en generaal Joannes Benedictus van Heutsz rond 1900 in de

opstandige provincie Atjeh van Nederlands-Indië. Of wat er in 1977 gebeurde bij het beëindigen van de Molukse treinkaping bij De Punt.

En hoe gaan we daar dan mee om? Het standbeeld van Coen in Hoorn, vaak in het nieuws nadat het was beklad of omvergetrokken, kreeg in 2012 een nieuw bordje op zijn sokkel: '(...) geroemd als krachtadig en visionair bestuurder. Maar evenzeer bekritiseerd om zijn geweldadige optreden bij het verwerven van handelsmonopolies in Indië'. En Van Heutsz? Zijn kolossale praalgraf – een rijksmonument – op de Amsterdamse begraafplaats De Nieuwe Ooster is tien jaar geleden naar een minder prominente plek aldaar verplaatst en toen voorzien van een kritisch informatiebordje. Zijn monument aan het Olympiaplein in Amsterdam, als ereteken al beklad in de jaren zestig, werd in 2007 hernoemd tot Monument Indië-Nederland. En voor de plek van de Molukse kaping kreeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onlangs een suggestie voor bescherming als rijksmonument.

FOTO: J. STONER

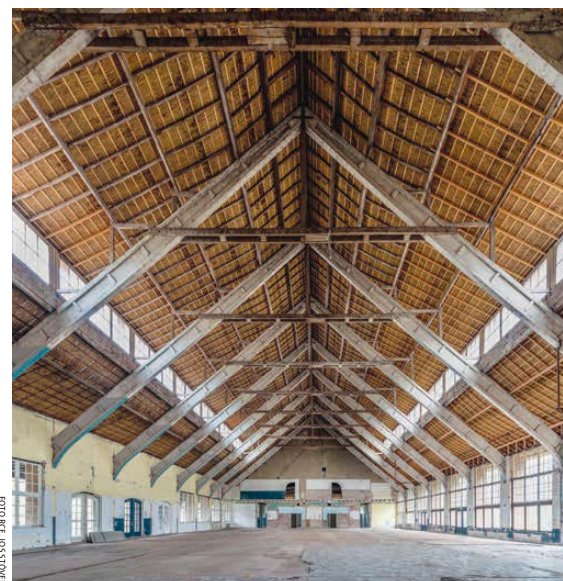
Velen denken bij beladen erfgoed aan de Muur van Mussert

De Muur van Mussert

Behalve aan koloniale twisten denken velen bij beladen erfgoed vooral ook aan de Muur van Mussert. Logisch. Deze openlucht-vergaderplaats met een 150 meter lange, licht gebogen muur werd speciaal gebouwd voor de Nationaal-Socialistische Beweging, de NSB, geleid door Anton Mussert. In dit zogenoemde Nationaal Tehuis op de Goudsberg bij Lunteren werden tussen 1936 en 1940 massabijeenkomsten gehouden ofwel Hagespraken. Zulke toogdagen met veel zang en vlagvertoon waren niet typisch NSB. Andere politieke partijen deden dat net zo goed, zoals de socialistische Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. Denk maar aan de Paasheuvel in Vierhouten. De Muur kwam vorig jaar in het nieuws toen de eigenaar hem wilde slopen. Inmiddels heeft de minister van Cultuur de Muur aangewezen als rijksmonument, omdat hij herinnert aan een donkere tijd die nadrukkelijk deel uitmaakt van onze geschiedenis. Niet iedereen was verheugd over dit besluit. Immers, de NSB

Nieuwe generaties laten een ander licht schijnen op onze geschiedenis

collaboreerde actief met de Duitse bezetter en dat lijkt dan niet te passen bij zo'n eervolle status. Eenzelfde commotie ontstond toen in 2005 het graf van de NSB-voorman Leendert Willem de Leeuw in Roermond een rijksmonument werd. Ook de aangekondigde verkoop van de monumentale commandobunker van nazi-kopstuk Arthur Seyss-Inquart op Landgoed Clingendael bij Wassenaar deed recent veel stof opwaaien. Een ander voorbeeld van beladen erfgoed is de sporthal op landgoed Avegoor bij Ellecom, speciaal gebouwd voor de opleiding van Nederlandse SS'ers. Voor »

De sporthal op landgoed Avegoor bij Ellecom is gebouwd voor SS'ers

FOTO BARBARA MEISINK

Het Duitse, koloniale 'Reiterdenkmal' in de Namibische stad Windhoek staat nu in de opslag

» de bouw in 1942 werden honderd Joodse dwangarbeiders ingezet. De hal met rieten kap ziet eruit als een boerderij. Zeker vanuit de lucht was hij moeilijk zichtbaar voor geallieerde vliegtuigen. De SS-sporthal kreeg in 1999 de gemeentelijke monumentenstatus, ontving een ruime instandhoudingssubsidie van de provincie en werd vorig jaar opgekocht door een vastgoedbedrijf.

Germaanse cultusplaatsen

De vraag is: wat kun je en mag je met zo'n beladen bouwwerk bij Wassenaar of Ellecom? Of bij Lunteren, waar de Muur nu onderdeel is van een vakantiepark? Eenduidige antwoorden zijn niet te geven. De Muur van Mussert is zeker uniek in Nederland, maar in Duitsland werden bijna vijftig van deze Germaanse cultusplaatsen, oftewel *Thingstätten*, in de open natuur gebouwd, bijvoorbeeld bij Heidelberg. Deze propagandaplekken waren geïnspireerd op het *Reichsparteitagsgelände* in Neurenberg, waar Adolf Hitler militaire parades en partijbijeenkomsten hield. Onlangs stelde de Duitse regering tachtig miljoen euro beschikbaar om dit immense bouwwerk, inclusief de Zeppelintribune, voor verder verval te behoeden. De NSB was politiek gezien niet uniek in Europa. Overall vond collaboratie plaats: op ideologische, militaire, economische en niet te vergeten cultuur-intellectuele wijze. Fascisme en nationaalsocialisme waren in de jaren dertig onlosmakelijk verbonden met het Europese politieke landschap. Behalve collaboratie zijn ook slavernij en kolonialisme veelbesproken. We zien deze drie onderwerpen ook terug in de resultaten van een enquête naar herinneringserfgoed en consultatierondes die de Rijksdienst vorig jaar uitvoerde. Eigenlijk vinden op dit moment in alle landen in Europa die overzeese kolonies bezaten of bezet waren door nazi-Duitsland maatschappelijke debatten rond deze gevoe-

lige thema's plaats. Hoe gaan de ons omringende landen met beladen erfgoed om? Eerst maar eens gluren bij onze oosterburen.

Duitsland

Voor de Christuskirche in de Namibische hoofdstad Windhoek stond een eeuw lang het *Reiterdenkmal*. Dat herinnerde aan de Duitse koloniale *Schutztruppe*, die daar de Herero- en Nama-bevolking had uitgemoord of afgevoerd naar concentratiekampen. Generaal Lothar von Trotha, die ruim honderd jaar geleden in toenmalig Duits-Zuidwest-Afrika de leiding had, is te vergelijken met onze hardhandig

optredende generaal Van Heutsz. Sinds er onlangs rellen rond het omstreden ruitersstandbeeld ontstonden, staat het opgeslagen in het depot van het Nationale Museum van Namibië. Volgens president Pohamba belemmerde het standbeeld 'de genezing van het land van de koloniale onderdrukking door de Duitsers' en hij liet het daarom verwijderen. Het wekt geen verbazing dat Duitsland nog meer dan andere Europese landen kritisch naar zijn eigen oorlogsverleden kijkt. Onlangs was er in Frankfurt een expositie getiteld *Gekauft, gesammelt, geraubt?*, over de omgang met besmette, *umstritten* voorwerpen in musea. Vlakbij hing een plaquette aan een gebouw ter nagedachtenis aan Roma- en Sinti-slachtoffers, met de treffende slotregel '*als Erinnerung, Mahnung und Verpflichtung*'. In Duitsland kennen ze een toepasselijk woord voor dit soort 'schuldige' plekken: een *Mahnmal*. Een waarschuwend gedenkteken, zou je kunnen zeggen. Ook plaatsen ze soms een nieuw 'goed' monument naast een 'fout' monument en noemen dat een *Gegendenkmal*. Misschien is het woord 'verzoeningsmonument' voor ons wel op zijn plek. Tot slot heeft bondskanselier Angela Merkel laatst aangegeven dat wat haar betreft het geboortehuis van Hitler op de grens met Oostenrijk afgebroken mag worden. Zij wil 'duister toerisme' ontmoedigen.

België

Niet alleen in Nederland en Duitsland, maar ook bij onze zuiderburen ligt het koloniale verleden gevoelig. 'Aangebrand' noemen ze het ook wel. Dit komt omdat het onderwerp een-op-een verbonden is met de Belgische koning Leopold II. Hij zag de kroonkolonie Kongo-Vrijstaat als zijn persoonlijke wingewest. Dat gebeurde nadat hij in 1885 het immense grondgebied toegewezen had gekregen tijdens de Conferentie van Berlijn, waar het

FOTO RICK DE VRIES

Dit beeld in Blankenberge herinnert aan twee in 1892 vermoorde soldaten in de Kongo-Vrijstaat

In Parijs vinden er verhitte discussies plaats over de afbeelding 'Au Planteur' op een huis

Afrikaanse continent verder werd opgedeeld onder de Europese mogendheden. Vandaag de dag worden zijn standbeelden in Brussel en Gent soms met bloedrode verf besmeurd, en werd dat in Oostende opzettelijk beschadigd. Maar de beelden staan er nog steeds en zijn sinds kort voorzien van een 'aan-gepaste duiding'. Ook het standbeeld op de strandboulevard van Blankenberge ter herinnering aan twee vermoorde koloniale soldaten in de Kongo-Vrijstaat, Joseph Lippens en Henri De Bruyne, is beladen, 'gecontesteerd'. Op de sokkel staat dat zij 'de heldendood voor de beschaving' stierven. Het beeld is gewoon een Vlaams monument, maar hun straatnamen zijn inmiddels verwijderd. Verder heeft de uitgeverij van *Kuifje in Afrika* op het laatste nipper-tje een rechtszaak gewonnen, die was aangespannen vanwege vermeend racisme in dit stripverhaal. Het AfricaMuseum in Tervuren bij Brussel, het meest politiek beladen museum van België, heropende in december, na vijf jaar gesloten te zijn geweest, zijn deuren, met een nieuwe, eigentijdse koloniale presentatie.

Actieve collaboratie is, net als bij ons, in België een pijnlijk dossier. Juist omdat het zo nauw verbonden is met het Vlaamse nationalisme. Bewegingen als het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV), de Waalse Rex en DeVlag vierden in de Tweede Wereldoorlog hoogtij en velen werden lid van het Vlaams Legioen, onderdeel van de Waffen-SS. Meerdere plekken in Vlaanderen herinneren aan collaboratie, waaronder een heuvel bij Kester. Daar hield de VNV landdagen, net als de NSB. En hun leider Staf De Clercq sprak, net als Mussert, vanaf een spreekgestoelte de enthousiaste menigte toe. Een ander voorbeeld is de SS-Reichsschule Flandern in Kwatrecht, een kweekvijver voor de collaborerende jonge Vlaamse elite. Zowel Kester als Kwatrecht, nu een internaat, is geen monument en er ontbreken informatiebordjes.

Frankrijk

Kijken we naar de collaboratie in Frankrijk, dan komt meteen maarschalk Philippe Pétain in beeld, de held van Verdun uit de Eerste Wereldoorlog. Vanaf het balkon van het deftige Hôtel du Parc in Vichy sprak hij elke zondag de menigte toe en legde steeds weer uit waarom hij ervoor had gekozen om in het zuiden van Frankrijk te heulen met nazi-Duitsland. Hij dacht dat door de oprichting van dit Vichy-regime de minste schade zou worden toegebracht aan zijn motto *Travail, famille, patrie*. Ondertussen waren zijn ambtenaren drukdoende Joden op te pakken en via kamp Drancy bij Parijs te deporteren naar vernietigingskampen. Kamp Drancy is sinds de jaren zeventig een nationaal monument, er vindt jaarlijks een herdenking plaats en er is sinds 2012 een uitgebreid educatiecentrum. Pétain is na de oorlog ter dood veroordeeld en zijn standbeelden en straatnamen zijn nu allemaal verwijderd. Interessant is dat de tachtig parlementsleden die destijds tegen de plannen van Pétain stemden, sinds vorig jaar in Vichy publiekelijk worden geëerd.

De eerste les voor nu is dat wegkijken in deze schurende kwesties geen zin heeft

President Emmanuel Macron bezocht eind 2017 diverse voormalige Afrikaanse koloniën en sprak schande over de roof van cultureel erfgoed en beloofde teruggave, ook van menselijke resten. Hij veroordeelde de slavernij, maar voegde er gelijk aan toe dat 'Afrikaanse slavenhandelaren er eerder waren dan de Europese'. Ondertussen vinden er in Parijs verhitte discussies plaats over twee afbeeldingen op gevels van huizen genaamd *Au Planteur*

en *Au Nègre Joyeux*. Voorlopig resultaat: het ene *tableau controversé* mag blijven hangen, want het is een *monument classé*, het andere zal naar Musée Carnavalet verhuizen.

Engeland

In Engeland staan *sensitive* standbeelden van omstreden personen als diamantenkoning, politicus en aanhanger van de *white supremacy* Cecil Rhodes te wankelen. Dat gebeurde nadat studenten in zowel Oxford als de Zuid-Afrikaanse plaats Kaapstad een *Rhodes must fall*-campagne tegen hem waren gestart. Daarnaast erkennen Liverpool en Bristol met exposities, monumenten, debatten en musea de hoofdrol die ze als havensteden speelden in de trans-Atlantische slavenhandel. Aangezien Engeland niet is bezet tijdens de oorlog, speelt collaboratie daar nagenoeg geen rol. Al waren er tot 1940 wel degelijk *Blackshirts*, aanhangers van de British Union of Fascists, die de straten in Londen met militante marsen onveilig maakten. Zoals deze kleine selectie van Europese voorbeelden van beladen erfgoed laat zien, zijn er veel overeenkomsten met zaken waar wij in Nederland mee worstelen. Een palet aan instrumenten en omgangsvormen biedt zich aan: beschermen, erkennen, accepteren, transformeren, ontkennen, toe-eigenen, infobordjes toevoegen, verwijderen, teruggeven, musealiseren, debatteren, exposeren, herinneren, herdenken et cetera. Keuze genoeg. De eerste les voor nu is dat wegkijken in deze schurende kwesties geen zin heeft. Ze vereisen een open vizier. We moeten vaker context bieden en met elkaar in gesprek gaan. En vooral verhalen vertellen om zo ook netelige kwesties van meerdere kanten te belichten en recht te doen aan meerstemmigheid en diversiteit. ■

Ben de Vries, senior beleidsmedewerker strategie en internationaal bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, houdt zich bezig met beladen erfgoed, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

Van dit standbeeld in Kaapstad van de omstreden Cecil Rhodes is de neus afgezaagd

Waarderingscriteria

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een standaard ontwikkeld voor het waarden van bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering speelt een leidende rol bij het aanwijzen van een gebouw als monument én bij het wijzigen van het beschermde gebouw.

De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in subcriteria. De vakgebieden kunst en geschiedenis vormen de basis van de waardering van het gebouwde erfgoed. Maar daarnaast spelen ook geestelijke, geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol in de waardering, naast gaafheid en zeldzaamheid. Ieder monument heeft een eigen palet van waarden.

I Cultuurhistorische waarden

1. belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling;
3. belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

II Architectuur- en kunsthistorische waarden

1. bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect ingenieur of kunstenaar;
3. belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentie en/of monumentale kunst;
5. belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

III Situationele en ensemblewaarden

1. betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;

2. a. bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
b. bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
3. a. bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
b. bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/inrichting/voorzieningen.

IV Gaafheid en herkenbaarheid

1. belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur;
2. belang van het object/complex wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. belang van het object/complex als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. belang van het complex wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;
5. belang van het complex wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.);
6. belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V Zeldzaamheid

1. belang van het object/complex wegens absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. uitzonderlijk belang van het object/complex wegens relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I t/m III genoemde kwaliteiten.

